

5

De visie van *Johannes Calvijn* op de mens vóór en na de zondeval, op basis van Genesis 1-3

10

15

Scriptie aangeboden aan:
dr. H. van den Belt (scriptiebegeleider) en mevrouw dr. J. Spaans (2^e lezer)
faculteit Geesteswetenschappen
departement Religiewetenschappen en Theologie
Universiteit Utrecht

20

25

30

Ter afsluiting van de Masteropleiding
Wortels en Ontwikkeling van het Christendom

35

40

Koert MOSTERT
1 oktober 2011

45	INHOUDSOPGAVE	
	1. Voorwoord	3
	2. Inleiding	4
	2.1. <i>Aanleiding en onderwerpskeuze</i>	4
50	2.2. <i>De onderzoeksvraag en de aanpak</i>	6
	3. Johannes Calvijn	7
	3.1. <i>De persoon Calvijn</i>	7
	3.2. <i>Calvijn en de schepping</i>	9
55	3.3. <i>Calvijn en de zondeval</i>	11
	4. Posities in de (Late) Middeleeuwen	14
	4.1. <i>Inleiding</i>	14
	4.2. <i>Erfzonde in de middeleeuwse traditie</i>	15
60	4.3. <i>Het beeld van God in de laatmiddeleeuwse kerk</i>	17
	4.4. <i>Fysieke gevolgen van de zondeval</i>	19
	4.5. <i>Evaluatie</i>	21
	5. De mens vóór en na de zondeval volgens Calvijn	22
65	5.1. <i>Commentarius in Genesin</i>	22
	5.1.1. <i>De mens vóór de zondeval</i>	24
	5.1.2. <i>De mens na de zondeval</i>	28
	5.1.3. <i>Evaluatie</i>	33
	5.2. <i>Sermons sur la Genèse</i>	35
70	5.2.1. <i>De mens vóór de zondeval</i>	37
	5.2.2. <i>De mens na de zondeval</i>	42
	5.2.3. <i>Evaluatie</i>	48
	5.3. <i>Institutio Christianae Religionis</i>	50
	5.3.1. <i>De mens vóór de zondeval</i>	53
75	5.3.2. <i>De mens na de zondeval</i>	59
	5.3.3. <i>Evaluatie</i>	65
	6. Conclusies	68
	6.1. <i>Het lichaam van de mens</i>	69
80	6.2. <i>De ziel van de mens</i>	70
	6.3. <i>De mens als Gods beelddrager</i>	71
	6.4. <i>Slotconclusie</i>	73
	Samenvatting/ Summary	75
85	Bibliografie	76

1. Voorwoord

Deze scriptie vormt de afsluiting van mijn Masteropleiding Wortels en Ontwikkeling van het Christendom aan de Universiteit Utrecht. Terugkijkend op het schrijfproces
90 kan ik nu zeggen dat het niet altijd meeviel om buiten mijn werk om en naast mijn gezinsleven dit onderzoek te continueren. Wat mij geholpen heeft is dat Calvijn een zeer boeiende schrijver is. De wijze waarop hij zijn inzichten deelt, is vaak begrijpelijk, toegankelijk, intrigerend en stelt Gods soevereiniteit centraal.

Daarnaast was de deskundige wijze waarop mijn begeleider, dr. H. van den Belt, mij
95 heeft ondersteund zeer stimulerend. Ik wil hem hiervoor hartelijk bedanken. Zijn snelle, adequate feedback was voor mij altijd zeer nuttig. Ook wil ik mevrouw Dr. J. Spaans bedanken dat zij de tweede lezer wilde zijn van mijn scriptie. Zij heeft een bijdrage geleverd aan de richting van dit onderzoek en mij gestimuleerd om Calvijn in zijn context te onderzoeken. Het is een verrijking geweest voor dit onderzoek. Je
100 kunt – om te spreken met Euan Cameron - de reformatie alleen goed begrijpen tegen de achtergrond van de laatmiddeleeuwse wereld, waaruit het gegroeid is en waartegen het rebelleerde.¹

Voor de faciliteiten die de Universiteit heeft geboden ben ik zeer dankbaar. Wanneer ik literatuur nodig had, kon ik dit online opzoeken en reserveren, zodat het op een
105 passend moment en een geselecteerde locatie klaarstond. Dit is voor een deeltijdstudent ideaal.

Ik wil mijn (schoon)familie bedanken voor hun belangstelling en betrokkenheid. Bovenal wil ik mijn vrouw bedanken voor haar liefdevolle geduld en betrokkenheid. Ze heeft me vaak moeten missen en alleen de zorgen voor onze lieve kinderen op
110 zich genomen. Ze heeft bovendien met enige regelmaat mijn schrijfwerk kritisch doorgenomen, waarmee ze haar gaven als juffrouw heeft ingezet.

Mijn allergrootste dank gaat uit naar mijn Schepper, die mij in staat heeft gesteld dit onderzoek naar Calvijn en de uitleg van de eerste hoofdstukken van Genesis uit te voeren. Door dit onderzoek is mijn inzicht in de schepping vergroot en mijn verlangen
115 naar de herschepping versterkt. Het zal – om met Calvijn te spreken - de oorspronkelijke schepping overtreffen.

Leerdam, oktober 2011

- Koert MOSTERT -

¹ E. Cameron, *The European Reformation*, Oxford 1991, 83.

2. Inleiding

120 2.1. Aanleiding en onderwerpskeuze

Op basis van het Bijbelboek Genesis lijkt de zondeval al in een vroeg stadium van de mensheid plaats te hebben gevonden en de oorspronkelijke schepping van korte duur te zijn geweest. Wat zijn de gevolgen geweest van de zondeval op de mens? Heft de zonde de goede schepping totaal op of maar ten dele?² Dit zijn voorbeeldvragen die de auteur intrigeren. De auteur heeft een bijzondere interesse voor de eerste hoofdstukken van Genesis en theologische uitspraken over de natuur, omdat hij van 'van huis uit' bioloog is en de schepping zijn theologische interesse heeft. Naast de interesse voor het eerste gedeelte van de Bijbel, heeft hij, als gereformeerd theoloog, ook een grote belangstelling voor de reformatie en haar vertegenwoordigers, in het bijzonder voor de Frans-Zwitserse reformator Johannes Calvijn (1509-1564). Beide interesses komen samen in dit scriptieonderzoek, dat in het kader van de Masteropleiding *Wortels en ontwikkeling van het Christendom* zal worden uitgevoerd.

Fig 1. Johannes Calvijn (1509-1564). Bron: <http://www.calvijn.org>

Het onderzoek naar Calvijn heeft een impuls gekregen doordat in 2009, het 'Calvijnjaar', werd herdacht dat het 500 jaar geleden was dat hij geboren werd. Met dit onderzoek probeert de auteur een bijdrage te leveren aan het begrip van Calvijns antropologie.³ De inzichten die hiermee verkregen worden, kunnen een rol spelen in de basis van huidige discussies over de schepping, waarin nog regelmatig een beroep gedaan wordt op Calvijn.

² E. Busch, 'God en mens', in: Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, Kampen 2008, 259-268.

³ Volgens J. Van Vliet is er een lange tijd een gebrek geweest aan wetenschappelijke aandacht voor Calvijns antropologie in algemene zin. Na het werk van T.F. Torrance, *Calvin's doctrine of Man*, London 1949, is er een aantal decennia geen (uitgebreid) werk gepubliceerd tot aan de dissertatie van M. Potter, *John Calvin's Perspectival Anthropology*, Atlanta 1988. In de tussentijd is er nog een beperkt aantal werken uitgebracht, waaronder J. van Eck, *God, mens, medemens, Humanitas in the theologie van Calvijn*, Franeker 1992. De huidige situatie is niet zo mager als 20 jaar terug, met bijdragen van bijvoorbeeld A.N.S. Lane, 'Antropologie', in: Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, Kampen 2008. Naar aanleiding van: J. Van Vliet, *Children of God – The Imago Dei in John Calvin and His Context*, Göttingen 2009.

Calvijn heeft veel nagedacht over de gevolgen van de zondeval; hij spreekt over een
145 *afschuwelijke deformiteit* van de schepping.⁴ Dit scriptieonderzoek richt zich op
Calvijns begrip van de schepping en dan in het bijzonder op zijn visie op de
verandering van de mens vóór de zondeval (i.e. *ante lapsum*), geschapen naar het
beeld van God, ten opzichte van de mens na de zondeval, (i.e. *post lapsum*) op basis
van Genesis 1-3. Wie echter Calvijn bestudeert en probeert om een goed beeld te
150 krijgen bij de gedachten van Calvijn over dit onderwerp, zal zich niet moeten
beperken tot alleen de *Institutie*, omdat dan vaak een statisch beeld wordt
opgeroepen,⁵ of zoals R.A. Muller stelde, dit kan leiden tot een eenzijdig beeld van
Calvijns theologie.⁶ Daarom wordt in dit onderzoek de *Institutie* samen met twee
andere literaire genres bestudeerd, waarin hij aandacht heeft besteed aan de
155 schepping en de zondeval, t.w. zijn commentaren en zijn preken, om enerzijds een
dieper begrip te krijgen in Calvijns gedachtegoed en anderzijds om hieruit een
samenhangend geheel te verkrijgen. Het 'gevaar' is echter door in dit onderzoek
strikt bezig te zijn met Calvijn, dat hij geïsoleerd zou worden van zijn historische
context⁷ en van de laatmiddeleeuwse theologische traditie. Daarom zal een
160 historisch kader worden opgesteld, waartegen Calvijns antropologie kan worden
geëvalueerd. E. Cameron stelt in zijn boek "*The European Reformation*" dat de
reformatie alleen goed kan begrepen worden tegen de achtergrond van de

⁴ In zijn preek over Gen. 1:29-31, zoals beschreven in de '*Sermons sur la Genèse * Chapitres 1,1-11,4*' spreekt Calvijn over '*une horrible déformité*', om de verandering door de zondeval op de schepping weer te geven. J. Calvijn, *Sermons sur la Genèse Chapitres 1.1 – 11.4*, geredigeerd door Max Engammare, Neukirchen – Vuyt 2000, 68-69.

In het *Calvijn handboek* verwoordt S.E. Schreiner de verandering door de zondeval als '*de allerergste wanorde*' die in de wereld is gekomen. S.E. Schreiner, 'Schepping en voorzienigheid', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 307.

⁵ G.H. Hansen, 'Traktaten en verhandelingen', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 232-233.

⁶ Muller schetst 14 uitgangspunten voor het onderzoek naar Calvijns theologie. Het vierde uitgangspunt is: 'Calvijns theologie kan niet zomaar verklaard worden op basis van de *Institutie*.' De vijfde is: 'In het verlengde hiervan is de *Institutie* een incomplete bron voor de analyse van één bepaalde doctrine onderwezen door Calvijn.' R.A. Muller, *The Unaccommodated Calvin: Studies in the Foundation of a Theological Tradition*, New York 2000, 186.

⁷ In de 16e eeuw was de scheppingsleer geen punt van controverse tussen de aanhangers van de katholieke kerk en de aanhangers van de reformatie. Er speelden zich überhaupt nauwelijks debatten af over dit onderwerp in de tijd en omgeving van Calvijn, waarin hij zich heeft gemengd. Wél is Calvijn bijvoorbeeld in debat gegaan met de Nederlandse theoloog Albert Pighius (1490-1542) over het thema de vrije wil, of heeft de Franse jurist Isaac la Peyrère (1596-1676) een beroep gedaan op Calvijn voor zijn opvatting over de 'Adamitische' afstamming van de mensheid'. Beide voorbeelden sluiten echter niet direct en volledig aan bij het onderwerp van deze scriptie.

laatmiddeleeuwse wereld.⁸ Dit bevestigt het belang van een historisch referentiepunt in dit onderzoek.

165

⁸ E. Cameron, *The European Reformation*, Oxford 1991, 83.

2.2. De onderzoeksvraag en de aanpak

Calvijn legde de nadruk op de *sensus literalis* van de Schrift.⁹ De vraag is nu hoe hij de Schriftgegevens van Genesis 1-3 verwerkt. Aan de hand van drie verschillende literaire genres, t.w. de commentaren, de preken en de *Institutie*, wordt bepaald hoe de mens vóór de zondeval, geschapen naar Gods beeld, zich verhoudt tot de mens na de zondeval. Calvijns begrip zal vergeleken worden met de laatmiddeleeuwse posities over dit onderwerp, om vast te stellen bij welke traditionele posities hij zich aansluit en wat hij daar mee doet. De hoofdvraag van dit onderzoek, die in feite uit twee deelvragen is opgebouwd, is als volgt:

175 Hoe verhoudt de mens vóór de zondeval, geschapen naar Gods beeld, zich tot de mens na de zondeval, volgens Calvijn, op basis van Genesis 1-3, tegen de achtergrond van de laatmiddeleeuwse traditie?

De methode die gehanteerd zal worden voor de beantwoording van de onderzoeksvraag is die van geschiedkundig onderzoek, waarbij de bronnen van de verschillende literaire genres (in de beschikbare Engelse en/of Nederlandse vertaling en de oorspronkelijke talen Latijn en Frans) op systematische wijze zullen worden onderzocht. Het bronnenonderzoek zal aangevuld worden met secundaire literatuur over de laatmiddeleeuwse posities en over Calvijn, om de eigen zienswijze te toetsen aan de wetenschappelijke inzichten.

185 Na het voorwoord en de inleiding zal een korte biografie over Calvijn worden gegeven, aangevuld met zijn visie op de schepping en de zondeval (zoals beschreven in Genesis 1-3) in hoofdlijnen, op basis van recente literatuur (H.3). Vervolgens zal een historisch kader worden vastgesteld voor de (laat-) middeleeuwse posities (H.4), waarna zal onderzocht worden wat Calvijns visie is op de mens vóór en na de zondeval, op basis van zijn commentaren, zijn preken en de *Institutie* (H.5).¹⁰ De onderzoeksvraag zal in de conclusie beantwoord worden (H.6). Tenslotte zal dit onderzoek worden samengevat in het Engels.

⁹ Voor een uitgebreide toelichting op het begrip *Sensus literalis* zie R. Burnet, 'John Calvin and the Sensus Literalis', *Scottish Journal of Theology* 57 (2004), 1-13.

¹⁰ In dit onderzoek ligt de nadruk op het lichaam en de ziel van de mens en het beeld van God in de mens. Er is bewust voor gekozen niet in te zoomen op alleen het lichamelijke aspect, omdat over dit onderwerp – naar later zal blijken – een beperkte hoeveelheid literatuur beschikbaar is, of alleen op het beeld van God, omdat hier al veel over geschreven is. Enkele voorbeelden van publicaties over dit onderwerp zijn: L. Anderson, 'The Imago Dei in John Calvin and Bernard of Clairvaux', in: W. Neuser, *Calvinus Sacrae Scripturae Professor. Calvin as Confessor of Holy Scripture*, Grand Rapids 1994; W. Balke, 'Imago Dei. Calvijn over de mens', in: N.

3. Calvijn

3.1. De persoon Calvijn

195 De literatuur over Calvijn is zeer omvangrijk; over hem zijn al vele biografieën
verschenen.¹¹ Daarom zal in dit onderzoek niet uitgebreid ingegaan worden op zijn
leven, maar zal het beperkt blijven tot een korte beschrijving, waarbij de nadruk zal
liggen op zijn werk over en visie op de schepping, op basis van hoofdzakelijk het
Bijbelboek Genesis.

200 Johannes Calvijn was de zoon van Gérard Calvijn (gestorven in 1531) en Jeanne
Lefranc. Hij werd geboren op 10 juli 1509 te Noyon, een bisschopstad in het Noorden
van Frankrijk. Zijn familienaam in het Frans was Cauvin.¹² Hij had een oudere broer,
Charles, twee jongere broers, Antoine en François, en twee zusters. De opvoeding
werd voornamelijk gedaan door zijn vader; zijn moeder nam hem als klein kind mee
205 in processies. Zijn vader hertrouwde na de dood van zijn moeder en wist voor zijn
kinderen een financiële basis te realiseren, waardoor Johannes in staat werd gesteld
te gaan studeren.¹³

den Bok en A. Plaisier, *Bijna goddelijk gemaakt. Gedachten over de menselijke gerichtheid op God*, Zoetermeer 2005; D. Cairns, *The Image of God in Man* (Revised ed.), London 1973; S.E. Schreiner, *Theater of His Glory: Nature & the Natural Order in the Thought of John Calvin*, Michigan 1991; L. Schümmer, 'L'Homme, Image de Dieu: Le corps, temple du Saint-Esprit dans la synthèse biblique de Calvin', *La Revue Réformée* 47, no. 191 (1996); S-Y. Shih, *The Development of Calvin's Understanding of the Imago Dei in the Institutes of the Christian Religion from 1536 to 1559*, Heidelberg 2004; T.F. Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, London 1949; J. Van Vliet, *Children of God – The Imago Dei in John Calvin and His Context*, Göttingen 2009.

Andere onderwerpen, zoals het sociale aspect van de mens (bijvoorbeeld zijn rol in de samenleving en de verhouding tussen de man en de vrouw) vallen buiten de reikwijdte van dit onderzoek. Ook zal er niet of nauwelijks ingegaan worden op de *herscheping* van de mens. Wat Calvijn hieronder verstaat, komt naar voren in zijn verklaring van Jesaja 11: 6.7: 'hij [de profeet] beschrijft immers hier een orde (harmonie), zoals die er in den beginne geweest is, voordat de afval van de mens die ellendige en treurige omkeer teweegbracht, waaronder we vandaag zuchten. (...) Het komt dus hierop neer, dat Christus zal komen om alle leed uit de wereld te verdrijven, en ook de gevloekte aarde in haar vroegere luister te herstellen.' Geciteerd uit: I. Calvini, *Commentariorum in Isaiam Prophetam*, editie *Corpus Reformatorum* Vol. LXIV, Brunsvigae: C.A. Schwetschke et Filiium (1888). Uit het Latijn vertaald door W.A. de Groot en J.F. Wijnhoud, *Verklaring van de Bijbel door Johannes Calvijn – De profeet Jesaja Deel 1, hoofdstuk 1-14*, Kampen 1985.

¹¹ Enkele voorbeelden van uitgebreide biografieën zijn: W. Balke, J.C. Klok en W. van 't Spijker, *Johannes Calvijn – zijn leven en werk*, Kampen 2008; H.J. Selderhuis (red), *Calvijn handboek*, Kampen 2008; M. van Veen, *Calvijn*, Kampen 2006; B. Cottret en K. Boersma, *Calvijn - Biografie*, Kampen 2005; W.J. Bouwsma, *John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait*, Oxford 1988; W.F. Dankbaar, *Calvin. Sein Weg und sein Werk*, Neukirchen 1959; W.H. Neuser, *Calvin*, Berlin 1971; A.E. McGrath, *A Life of John Calvin. A Study in the Shaping of Western Culture*, Oxford 1990; G.R. Potter en M. Greengrass, *John Calvin*, New York 1983; T.H.L. Parker, *John Calvin: A biography*, Louisville 2007; W. van 't Spijker, *Calvin. Biographie und Theologie*, Göttingen 2001; R.S. Wallace, *Calvin, Geneva and the Reformation. A Study of Calvin as Social Reformer, Churchman, Pastor and Theologian*, Grand Rapids, 1988.

¹² D.C. Steinmetz, *Calvin in context. Introduction to Calvin*, Oxford 1995, 6.

¹³ W. Balke, J.C. Klok en W. van 't Spijker, *Johannes Calvijn – zijn leven en werk*, 31.

Na zijn kinderjaren studeerde Calvijn aan belangrijke Franse universiteiten, namelijk Parijs, Orléans en Bourges.¹⁴ Tijdens zijn studietijd kreeg de reformatie voet aan de
210 grond in Frankrijk. In 1517 was de reformatie in Duitsland op gang gebracht door Luther. Zijn kritiek op de paus en de misstanden in de middeleeuwse kerk, maar ook zijn pleidooi om terug te keren naar de kern van het geloof verspreidde zich snel over Europa. De geschriften van Luther verschenen ook spoedig op de Franse markt. In 1533/ 1534 veranderde het klimaat in Parijs, er braken vervolgingen uit van de
215 protestanten.¹⁵ Calvijn, die zich rond deze tijd bij deze stroming had aangesloten, zag zich genoodzaakt Frankrijk te verlaten. Na een aantal omzwervingen kwam hij in de stad Basel terecht. Voor familie zaken ging Calvijn nog een keer terug naar Frankrijk. Op de terugweg kwam hij door Genève. Toen Guillaume Farel hoorde dat Calvijn in de stad was, verzocht hij Calvijn te blijven en mee te werken aan de reformatie in
220 deze Zwitserse stad.¹⁶ Zodoende kwam Calvijn in 1536 in Genève terecht, waar hij aanvankelijk een korte periode verbleef.¹⁷ Hij en Farel werden in 1538 verbannen door de raad. Calvijn kwam na enige omzwervingen terecht in Straatsburg, een vrije rijksstad die toen bij het Duitse keizerrijk behoorde. Hij werd als predikant verbonden aan een gemeente die uit Franse vluchtelingen bestond, en hij gaf les aan het
225 gymnasium. Hij trouwde daar met Idelette van Buren, een weduwe die om haar geloof uit Luik in de Zuidelijke Nederlanden was gevlucht. Zij kregen samen een zoon, maar deze stierf kort na de geboorte.¹⁸ Zijn vrouw stierf na acht jaren huwelijk. Calvijn verbleef in deze stad tot 1541, waarna hij weer door de raad werd uitgenodigd om naar Genève terug te keren.¹⁹ Calvijn was aangesteld als lector,
230 maar functioneerde ook als predikant, ook al is hij niet bevestigd geweest in het ambt. Deze dubbele rol hield hij voor de rest van zijn leven tot aan zijn dood op 27 mei 1564.²⁰ Zijn leven werd gekenmerkt door voor vele tegenslagen en moeiten. Calvijn had een uitermate zwakke gezondheid, met als gevolg constante pijn en vermoeidheid.²¹

¹⁴ A. Baars, *Calvijn: Vluchteling en Vreemdeling*, Amsterdam 2009, 4-8.

¹⁵ Van Veen, *Calvijn*, 18-21.

¹⁶ W. Balke, J.C. Klok en W. van 't Spijker, *Johannes Calvijn – zijn leven en werk*, 46 en 64.

¹⁷ W. Moehn, 'Genres', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 205-214.

¹⁸ Bouwsma heeft het over ten minste drie kinderen die Calvijn en zijn vrouw kregen, waarvan er geen een de kindertijd overleefde. Bouwsma, *John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait*, 23.

¹⁹ Baars, *Calvijn: Vluchteling en Vreemdeling*, 4-8; zie ook M. Arnold, 'Straatsburg', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 64.

²⁰ T.H.L. Parker, *Calvin's Old Testament commentaries*, Edinburgh 1986, 13.

²¹ H.J. Selderhuis. 'Wie was Calvijn', op: <http://www.500jaarcalvijn.nl/index.php?paginaID=11>, overgenomen uit: Christelijke Encyclopedie, Kampen 2005.

235 3.2. *Calvijn en de schepping*

Calvijn heeft tijdens zijn leven zeer veel geschreven. In de editie van het *Corpus Reformatorum* beslaan zijn werken 59 delen. Dit omvangrijke oeuvre bevat ook een aantal preken en commentaren van Calvijn op het Bijbelboek Genesis.²² De reformator heeft veel over Genesis en de schepping nagedacht en geschreven. Hij kende de middeleeuwse theologische verwerking van het scheppingsverhaal, maar ook de algemene gangbare principes van de aristotelische filosofie.²³ Hij laat in zijn werken een interesse zien voor de natuur.²⁴

Volgens Calvijn hanteerde Mozes bij het opschrijven van het scheppingsverhaal een stijl die gericht was op de gewone mensen en in beelden sprak die aansloten bij hun belevingswereld. God past zich in Zijn spreken aan bij wat de mensen kunnen bevatten, *accommodatio Dei*.²⁵ Deze theorie is geen innovatie voor Calvijn, omdat dit thema ook al de middeleeuwse traditie speelde.²⁶

In overeenstemming met de kerkvaders en de middeleeuwse theologische traditie, gaat Calvijn uit van een *creatio ex nihilo*, dat wil zeggen dat de aarde en de hemel uit het niets geschapen zijn.²⁷ De drie-enige God, Vader, Zoon en Heilige Geest, is actief betrokken geweest bij de schepping.²⁸ Zo interpreteert Calvijn Genesis 1:2 in de zin dat de Geest de vorming van de oorspronkelijke 'ongevormde massa' heeft ondersteund.²⁹ In de tijd van Calvijn speelde de kwestie of de wereld wel in zes dagen geschapen zou zijn.³⁰ Volgens de reformator nam God inderdaad zes dagen om de aarde te scheppen, omdat Hij Zijn werk aanpaste aan de menselijke vermogens. God verdeelde de schepping in zes opeenvolgende gedeelten om de

²² De preken over Genesis zijn uitgebracht onder J. Calvijn, *Sermons sur la Genèse Chapitres 1.1 – 11.4*, geredigeerd door Max Engammare, Neukirchen – Vuyn 2000. Het commentaar op Genesis is uitgebracht onder I. Calvini, *Commentarii in Genesin*, Brunsvigae 1888.

²³ Schreiner, 'Schepping en voorzienigheid', in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 301-302

²⁴ D.F. Wright en J. Balsarak, 'Wetenschap', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 498-504.

²⁵ Calvijn, *Commentaar op de Psalmen*, Ps. 136, CO 32: 364-65; zie ook: Schreiner, 'Schepping en voorzienigheid', in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 300-309; J. Balsarak, 'Accommodatio Dei', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 417-418 en A. Huijgen, *Divine Accommodation in John Calvin's Theology: Analysis and Assessment*, Göttingen 2011, 11.

²⁶ R. W. Holder, *John Calvin and the grounding of interpretation: Calvin's first commentaries*, Leiden 2006, 46.

²⁷ 'Creatio non transfusio est, sed essetiae ex nihilo exordium.' Calvijn, *Institutie*, 1.15.5, OS 3: 181-182; zie ook Schreiner, *Theater of His Glory*, 14; Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 26; zie ook R. Stauffer, *Dieu, la création et la Providence dans la prédication de Calvin*, Bern 1978, 181.

Verwijzingen naar de *Institutie* worden als volgt weergegeven: het boeknummer gevolgd door het hoofdstuknummer, gevolgd door het paragraaf nummer. Aansluitend wordt de Opera Selecta (afgekort met OS) referentie weergegeven met het volumenummer gevolgd door het paginanummer. Nummering afgeleid van: T.H.L. Parker, *Calvin: an introduction to his thought*, Cambridge 1995).

²⁸ Calvijn, *Institutie*, 1.14.20, OS 3: 170-171.

²⁹ Schreiner, 'Schepping en voorzienigheid', in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 303.

³⁰ Zie ook E. Hakkenes, 'Calvijn nam de bijbel niet letterlijk', in: Trouw, 09/02/09.

aandacht van de mens vast te leggen en de mens te dwingen zich te richten op de oneindige glorie van de Schepper. Calvijn neemt hiermee stelling tegen de kerkvader Augustinus, die beweerde dat de schepping slechts een oogwenk in beslag zou hebben genomen.³¹ Volgens Calvijn onderhoudt God de wereld door Zijn kracht; het natuurgeweld wordt in toom gehouden en de orde in de schepping wordt voortdurend beschermd tegen de dreiging van chaos.³²

In de orde van de schepping kwam volgens Calvijn de Vaderlijke zorg van God voor de mens naar voren. Voordat Hij de mens op de ‘zesde dag’ schiep, maakte Hij alles al klaar wat nuttig en heilzaam was voor de mens.³³ De mens is de kroon op de schepping.³⁴

De zondeval heeft een grote impact gehad op deze mens. Volgens A.N.S. Lane is het onderscheid tussen de aard van de mens zoals die oorspronkelijk door God was geschapen en de aard van de mens na de zondeval één van de meest basale principes van Calvijns antropologie, waarop hij herhaaldelijk terugkomt. Calvijn staat bekend om zijn pessimistische blik op de gevallen menselijke natuur en haar mogelijkheden.³⁵ In het vijfde hoofdstuk zal dit voor de verschillende genres nader worden onderzocht.³⁶ Maar eerst zal Calvijns begrip van de zondeval in de volgende paragraaf worden beschreven.

³¹ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 1:26, CO 23:25-26; zie ook: Schreiner, *Theater of His Glory*, 15; Stauffer, *Dieu, la creation et la Providence dans la prédication de Calvin*, 179.

³² Calvijn, *Commentaar op de Psalmen*, Ps. 115, CO 32, 86-87; idem, *Institutie*, 1.16.1, OS 3: 187-188; zie ook Schreiner, ‘Schepping en voorzienigheid’, in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 306.

³³ Calvijn, *Institutie*, 1.14.22, OS 3: 170-171; idem, *Commentaar op Genesis* 1:26, CO 23: 25-26; zie ook Schreiner, *Theater of His Glory*, 16.

³⁴ Torrance, *Calvin’s Doctrine of Man*, 23.

³⁵ I.J. Hesselink, *Calvin’s First Catechism: A Commentary , Featuring Ford Lewis Battles’s Translation of the 1538 Catechism*, Louisville 1997, 61.

³⁶ Lane, ‘Antropologie’, in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 310.

275 3.3. *Calvijn en de zondeval*

In Genesis 3: 1-13 staat de zondeval beschreven, waartoe de mens door de slang is verleid. De vraag is wat het beeld van Calvijn is bij de zondeval.³⁷ De schepping wordt voortdurend bedreigd door de chaos. In de herziene versie van haar dissertatie “*The Theater of His Glory – Nature & Natural Order in the Thought of John Calvin*”,
280 benadrukt S.E. Schreiner dat Calvijn de overtuiging had dat de geschapen orde vanaf de oorspronkelijke schepping voortdurend door God bewaard moest worden.³⁸ Deze geschapen natuurlijke orde was broos en kwetsbaar; de oorspronkelijke schepping bevatte de altijd aanwezige mogelijkheid van wanorde en chaos.³⁹ Door de zondeval is een grote wanorde in de wereld gekomen.⁴⁰ Calvijns identificatie van
285 de zondeval met wanorde komt duidelijk naar voren in zijn commentaar op Genesis waarin hij Adams opstand definieert als een ondermijning van de goedgeschapen orde.⁴¹ Oorspronkelijk was de wereld geschapen ten dienste van de mensen, maar nadat de mens in opstand was gekomen, vormden de elementen in de natuur een bedreiging voor het menselijk bestaan. Ook de dieren, die van nature een nederige
290 geest hadden, zijn wild geworden en daardoor gevaarlijk voor de mens.⁴²

Volgens Calvijn is de satan bezielde geweest met razernij, om de mens mee te slepen in de eeuwige dood. Hij stelde dat het motief van de satan geen jaloezie op de mens was, maar zijn wens om de door God ingestelde orde omver te werpen.⁴³ De satan
295 kon echter God niet zelf van zijn troon trekken en daarom heeft hij de mens - waarin Gods Beeld weerkaatste – aangevallen, om Gods roem te verdonkeren. De val van de mens onthulde de omverwerping van de natuurlijke orde, want de mens was in opstand geleid door een slang, een lager wezen dan de mens zelf.⁴⁴ De slang was

³⁷ De zondeval wordt in dit onderzoek kort besproken (op basis van m.n. secundaire literatuur), omdat het een elementaire fase is in de overgang van de oorspronkelijke mens, naar de gevallen mens. De zondeval zal uitgewerkt worden aan de hand van het perspectief van God, satan en de mens. Of de mens uit noodzaak of ‘toevallig’ heeft gezondigd valt buiten de scope van dit onderzoek.

³⁸ ‘Therefore, Calvin believed that behind the beauty of nature lay its fragility, dependence, and precarious nature which required the continual preservation of God,(...)’. S.E. Schreiner, *Theater of His Glory: Nature & the Natural Order in the Thought of John Calvin*, Michigan 1991, 28

³⁹ Schreiner, *Theater of His Glory*, 24-27.

⁴⁰ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:1, CO 23:57; zie ook Schreiner, ‘Schepping en Voorzienigheid’, in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 306; Bouwsma, *John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait*, 80-81.

⁴¹ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:1, CO 23:55; zie ook Schreiner, *Theater of His Glory*, 28.

⁴² Schreiner, *Theater of His Glory*, 28.

⁴³ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:1, CO 23:57; zie ook Schreiner, ‘Schepping en voorzienigheid’, in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 306-307.

⁴⁴ Schreiner, *Children of God*, 28-29.

listiger dan alle andere dieren; volgens Calvijn is de aangeboren sluwheid van de
300 slang voor de satan de reden geweest om haar te misbruiken tot verderf van de
mens. De satan koos het dier uit dat het meest geschikt was om de mens in zijn strik
te laten vallen.⁴⁵

God gaf de mens, die geschapen was naar Zijn Beeld, aan de satan over ter
305 beproeving, ook al is de oorzaak hiervan onbekend, de redenen hiervoor kunnen niet
onrechtvaardig zijn.⁴⁶ Calvijn deinst niet terug voor de bewering dat God de val van
de mens heeft voorbestemd.⁴⁷ Hij zegt hierover: 'En daarom stel ik vast, dat God,
gelijk het de Schepper paste, eerst bij zichzelf had besloten, wat met de mens zou
gebeuren.'⁴⁸ De beproeving gebeurde doordat God het zo beschikte. Calvijn spreekt
310 hier over een 'huiveringwekkend besluit' van God (i.e. *decretum horrible*).⁴⁹ Hij was
er van overtuigd dat de afloop van de beproeving vooraf al bij God bekend was.

God stond toe dat satan de slang gebruikte; de slang kon van nature niet spreken,
desalniettemin stelde God de tong van de slang ter beschikking aan de duivel.
Volgens Calvijn was Eva zeer verwonderd over het spreken van de slang; zij werd
315 begerig naar wat zij bewonderde. De sluwheid van de satan blijkt volgens Calvijn
doordat hij niet regelrecht tot Adam spreekt, maar tot Eva. Zij ontvluchtte het gesprek
niet, maar zij beschouwde de slang als een huisdier.⁵⁰

Het was Calvijns overtuiging dat de mens uit eigen beweging heeft gezondigd. De
mens is zelf verantwoordelijk voor het instorten van de geschapen orde. Ook al had
320 hij zich er tegen kunnen verzetten, toch koos hij met zijn eigen wil ervoor om dat niet
te doen. Adam zou de gave van volharding niet hebben ontvangen, die nodig was
om zijn goedheid te behouden.⁵¹ Door de oorspronkelijke opstand van Adam is de
orde van de gehele natuur verdorven en is de gehele mensheid belast met de
erfzonde.⁵² Deze opstand kan getypeerd worden als trots en ongehoorzaamheid,
325 maar ten diepste is het ontrouw geweest, een handeling van ongelooft.⁵³ Calvijn

⁴⁵ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:1, CO 23:55.

⁴⁶ Lane, 'Antropologie', in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 312.

⁴⁷ B.C. Milner, *Calvin's Doctrine of the Church*, Leiden 1970, 39 en 98.

⁴⁸ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:1, CO 23:55.

⁴⁹ Lane, 'Antropologie', in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 311-312.

⁵⁰ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:1, CO 23:55.

⁵¹ Lane, 'Antropologie', in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 311.

⁵² Calvijn, *Institutie*, 2.1.5, OS 3:233. De (leer van de) erfzonde, waar Calvijn uitgebreid op ingaat in zijn werken, vormt in dit onderzoek geen hoofdzaak.

⁵³ 'Proinde infidelitas radix defectionis fuit.' Calvijn, *Institutie*, 2.1.4, OS 3: 231-233.

stemt hiermee in met Augustinus dat de trots van de mens het begin van alle kwaad is geweest. Het menselijk geslacht is door trots gevallen. Door eerzucht wilde de mens zich tegen God verheffen, om aan God gelijk te zijn, ook al was hij al naar het beeld van God geschapen.

330

Na de zondeval werden de krachten van de wanorde zo bedreigend dat de schepping de voorzienigheid van God nodig had, om niet in complete chaos te vervallen. Ondanks de wanorde, houdt God de kwaden (waaronder de duivel en kwaadaardige mensen) nog in bedwang, waardoor de schepping niet volledig wordt vernietigd.⁵⁴ De redenen daarvoor gaan Calvijns bevattingsvermogen te boven; hij lijkt zich hierover te verwonderen.⁵⁵

335

Wat de impact van de zondeval is geweest op de mens, zal in hoofdstuk 5 besproken worden aan de hand van drie genres. Eerst zal verkend worden hoe hierover gedacht werd in de Late Middeleeuwen.

⁵⁴ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 2: 10, CO 23: 40; idem, *Institutie*, 1.17.2, OS 3: 204; Schreiner, 'Schepping en voorzienigheid', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 307-308.

⁵⁵ Calvijn, *Institutie*, 1.16.9, OS 3: 200-201; Schreiner, *Theater of His Glory*, 29.

340 4. Posities in de (Late) Middeleeuwen

4.1. Inleiding

Johannes Calvijn was een theologische genius, maar, zo zegt P. Helms: '*that genius did not express itself in a vacuum*'.⁵⁶ Calvijn wordt regelmatig losgemaakt van de laatmiddeleeuwse theologische traditie. Hij wordt soms slechts gezien als een
345 biblicist, een humanistisch beïnvloedde jurist, die geen opleiding had gehad in de scholastieke theologie (maar wel in de scholastieke filosofie).⁵⁷ Over zijn relatie tot de scholastiek en de scholastici⁵⁸ is veel discussie; sommige wetenschappers zien in Calvijns theologie alleen maar een antithese met scholastieke discussies, terwijl anderen beweren dat er zowel continuïteit als discontinuïteit is.⁵⁹

350 De discussie over de verhouding tussen de mens voor de zondeval, als scheepsel (i.e. *homo creatus*) en de mens na de zondeval, als zondaar (i.e. *homo peccator*) speelde ook al in de (Late) Middeleeuwen,⁶⁰ waarbij er verschillende posities waren. In dit hoofdstuk zal onderzocht welke posities dit waren en wat ze inhielden. Deze verkenning is van belang om vast te kunnen stellen of er een verband is tussen de
355 middeleeuwse visies en de antropologie van Calvijn, en om zo te kunnen bepalen waar Calvijn bij aansluit of waar zijn visie juist van afwijkt. Het doel van deze verkenning is niet om de verschillende posities van alle theologen uit de (Late) Middeleeuwen grondig te evalueren, omdat er te veel verschillende standpunten zijn. Het doel is om op basis van voornamelijk secundaire literatuur een historisch
360 referentiepunt vast te stellen van waaruit Calvijns antropologie kan worden geëvalueerd, dus om een goed raster op te stellen om Calvijns visie te kunnen plaatsen. Daarvoor is een sterke afbakening nodig die mogelijk tot een versimpelde weergave leidt.

⁵⁶ P. Helms, *John Calvin's ideas*, Oxford 2004, 1.

⁵⁷ Helms stelt: 'Calvin is frequently taken *to stand apart* from the late medieval theological tradition.' Hij suggereert dat Calvijn in het onderzoek regelmatig geïsoleerd wordt van zijn historische context. Echter, de reformatie kan eigenlijk alleen goed kan begrepen worden tegen de achtergrond van de laatmiddeleeuwse wereld waaruit het gegroeid is en waartegen het rebelleert. Op basis van: Helms, *John Calvin's ideas*, 1.

⁵⁸ Het begrip *scholastiek* heeft een overwegend negatieve bijbetekenis gekregen, sinds het in verband is gebracht met droge, abstracte debatten over theologische kleinigheden. Echter in de zestiende eeuw betekende het woord *scholasticus* eenvoudigweg *academicus* en kon het zowel positief als negatief worden gebruikt, afhankelijk van de context en omstandigheden. Op basis van: W.J. van Asselt, *De erfenis van de gereformeerde scholastiek*, Kerk en theologie 46 (1996), 126-136; Van Vliet, *Children of God*, 34-35.

⁵⁹ Van Vliet, *Children of God*, 34-35.

⁶⁰ G.C. Berkouwer, *Dogmatische Studiën – de mens het Beeld Gods*, Kampen 1957, 34.

4.2. Erfzonde in de middeleeuwse traditie

365 In het boek van H. Oberman “*The harvest of medieval theology*” wordt het werk van
de Duitse, scholastieke filosoof Gabriel Biel (c. 1420 of 1425 –1495) geanalyseerd.
Bij de behandeling van de doctrine van de erfzonde en de consequenties van de
zondeval stelt Oberman dat er in de Late Middeleeuwen drie stromingen⁶¹ zijn te
onderscheiden.⁶²

370 De eerste stroming is de strikte Augustiniaanse, met de middeleeuwse theoloog en
scholasticus Petrus Lombardus (c. 1100-1160) als vertegenwoordiger.⁶³ Hij was het
met Augustinus eens dat de essentie van de oorspronkelijke zonde de vleeselijke lust
(of zondige begeerte) was. De tweede stroming, vertegenwoordigd door de Italiaanse
filosoof, theoloog en benedictijner monnik Anselmus van Canterbury (1033-1109),
375 de Franciscaanse theoloog en filosoof, Johannes Duns Scotus (1266- 1308) en de
Engelse filosoof Willem van Ockham (1288-1347) herdefinieerde de oorspronkelijke
zonde in termen van de Augustiniaanse doctrine van het kwaad. Kwaad is niets meer
dan de afwezigheid van het goede. Het heeft geen positieve natuur van zichzelf.
Daarom is de erfzonde niets anders dan de afwezigheid van de oorspronkelijke
380 rechtvaardigheid.⁶⁴ Scotus verdedigde de stelling dat de zondige begeerten *natuurlijk*
zijn voor de mens en dat de zondeval, terwijl het de bovennatuurlijke gaven (i.e.
donum superadditum) heeft vernietigd, de natuur van de mens intact heeft gelaten.⁶⁵
De natuurlijke verlangens zijn van zichzelf niet zondig, maar ze kunnen de wil leiden
tot zonde,⁶⁶ wanneer eenmaal de remmende invloed van de bovennatuurlijke gave
385 van genade is verwijderd. Ook de sterfelijkheid zag Scotus als inherent aan de

⁶¹ Euan Cameron spreekt over ‘schools’ (*scholae*) of ‘ways’ (*viae*). In de middeleeuwen werd academische theologie gepraktiseerd door de uiteenzetting van stellingen. In de 15^e eeuw was dit uiteengelopen in een variëteit van tradities, welke bekend stonden als ‘schools’. Deze ‘schools’ ontwikkelden separate identiteiten en tradities en werden in verband gebracht met afzonderlijke universiteiten, religieuze ordes en docenten of een mix hiervan. Cameron, *The European Reformation*, 83.

⁶² H.A. Oberman ontleent de indeling aan Gabriel Biel. Hij beargumenteert dat Biel een goede historicus was en dat de driedeling adequaat is. H. A. Oberman, *The Harvest of Medieval Theology, Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism*, Grand Rapids 2001, 121-122.

⁶³ Volgens Oberman is *Gregorius van Rimini* (ook wel *Gregorius de Arimino* (ca. 1300 – 1358) een vertegenwoordiger van de tweede stroming. Volgens D.C. Steinmetz valt deze theoloog echter onder de eerste stroming. Het verschil heeft te maken met o.a. de definiëring van de erfzonde. Omdat het hier niet gaat om de details, wordt *Gregorius* buiten beschouwing gelaten. Vergelijk D.C. Steinmetz, *Misericordia Dei – The Theology of Johannes von Staupitz in its Late Medieval Setting*, Leiden, 33-34, met Oberman, *Harvest of Medieval Theology*, 122.

⁶⁴ Oberman, *a.w.*, 122; zie ook Cameron, *The European Reformation*, 113.

⁶⁵ Duns Scotus, *Ox. II d.29 q.1 nota 4*. Steinmetz, *Misericordia Dei*, 68.

⁶⁶ ‘Concupiscence is, therefore, not in itself sinful, though it can lead the will into sin, (...)’. Steinmetz, *Misericordia Dei*, 65.

390 menselijke natuur, zelfs vóór de val van de mens.⁶⁷ Voor Scotus is de mens als gevolg van de zondeval geen deel van zichzelf verloren, maar is de juiste functionele verhouding tussen de verschillende delen van de mens verstoord geraakt. Dus de integriteit van de menselijke natuur is behouden gebleven na de zondeval, maar de mens is niet meer in staat tot goed functioneren, door de afwezigheid van de oorspronkelijke gerechtigheid.⁶⁸

395 De derde stroming, waartoe de belangrijke denker uit de scholastiek, Alexander Hales (c.1185—1245), de Italiaanse, Franciscaanse theoloog en filosoof Bonaventura (wiens eigenlijke naam Giovanni di Fidanza was (1221 - 1274)) en de Italiaanse filosoof en theoloog Thomas van Aquino (c. 1225 -1274) behoorden, probeerde de middenweg te bewandelen tussen de eerste twee extremere stromingen. Alexander Hales bijvoorbeeld, definieerde de oorspronkelijke zonde als schuld (i.e. *culpa*) en straf (i.e. *poena*). Thomas zag de afwezigheid van de oorspronkelijke gerechtigheid als de *vorm* van de erfzonde; terwijl hij de zondige 400 begeerte als de *aanleiding* van de erfzonde zag. In de eerste stroming werd de zondige begeerte als de *essentie* gezien. Volgens hem was het resultaat van de zondeval dat de mens zijn natuurlijke krachten van de ziel behield, maar dat hij de bovennatuurlijke gaven of gunsten verloren heeft, waardoor hij onderhevig is geworden aan de straf. Daarnaast is de harmonieuze en ordelijke natuur van de mens verstoord en ontregeld door de zondeval.⁶⁹ Volgens Thomas zou Adam in het 405 paradijs onsterfelijk zijn gebleven, wanneer hij niet gezondigd zou hebben. Dit in tegenstelling tot Scotus, die de sterfelijkheid als iets natuurlijks zag, ook vóór de zondeval.⁷⁰

⁶⁷ E.J. Dempsey Douglass, *Justification in Late Medieval Preaching – a study of John Geiler of Keiserberg*, Leiden 1966, 106.

⁶⁸ Dempsey Douglass, *a.w.*, 109.

⁶⁹ Thomas Aquinas, *Summa Theologiae Ia IIae*, q.87; q.109 a.7. Steinmetz, *Misericordia Dei*, 64-65.

⁷⁰ Dempsey Douglass, *Justification in Late Medieval Preaching*, 106-107.

410 4.3. *Het beeld van God in de (laat-)middeleeuwse kerk.*

In de Middeleeuwen speelde ook een discussie over de interpretatie van Genesis 1:26-27, over het *beeld van God* in de mens. Er was een redelijke consensus over de definitie: het beeld van God was voornamelijk gedefinieerd in termen van menselijk intellect (i.e. *intellectus*) en wil (i.e. *voluntas*).⁷¹ Zowel Anselmus als Lombardus
415 benadrukten de menselijke capaciteit om te begrijpen en de waarheid uit te drukken als een belangrijk deel van het beeld van God. Thomas benadrukte óók de rationaliteit of het intellectuele aspect, maar hij legde een nauwe verbinding tussen God kennen en liefhebben. Voor hem kon het beeld van God daarom gedefinieerd worden als ‘de menselijke natuurlijke gave om God te kennen en lief te hebben’.⁷²

420 Een vraag die leefde in de Middeleeuwen was of het *beeld* van God (i.e. *imago Dei*) hetzelfde zou betekenen als de *gelijkenis* (i.e. *similitudo*), zoals beschreven staat in Genesis 1:26^a. De meeste scholastici suggereerden dat het beeld en de gelijkenis niet identiek zijn, waarmee zij afweken van Augustinus, die stelde dat de *gelijkenis* een beduiding was van het *beeld*. Voor Lombardus bestond het *beeld* in het
425 begrijpen van de waarheid en de *gelijkenis* in de liefde tot de deugd. Voor Thomas was het *beeld* van God de geschapen natuur van de ziel met zijn rationele en wilskrachtige vermogens, terwijl de *gelijkenis* de bijzondere gave was van de oorspronkelijke gerechtigheid, welke God gaf aan de mens bij de schepping.⁷³

Over de locatie van het beeld van God in de mens was in de Middeleeuwen een
430 overweldigende consensus, namelijk dat het beeld zetelt in de ziel van de mens. Thomas daarentegen suggereerde dat het fysieke lichaam van de mens misschien ook deel uitmaakte van het beeld van God.⁷⁴ Hij merkte ook op dat wanneer mensen rechtop lopen (dat wil zeggen op twee benen), ze nog een restant van de *gelijkenis* toonden.

435 Op de vraag wat het gevolg van de zondeval is geweest op het beeld van God lopen de visies en antwoorden meer uiteen.⁷⁵ In de Middeleeuwen hadden aanhangers van de Augustijnse stroming een optimistische visie op de vermogens van de gevallen mensheid. Bijna alle theologen maakten onderscheid tussen *imago* en *similitudo*.

⁷¹ Van Vliet, *Children of God*, 37 en 61.

⁷² Van Vliet, *Children of God*, 37; zie ook Schreiner, *The Theater of His Glory*, 56.

⁷³ Van Vliet, *Children of God*, 39-40.

⁷⁴ Volgens Augustinus kon het lichaam functioneren als een *getuige* voor het beeld van God. Van Vliet, *Children of God*, 43-44.

⁷⁵ Van Vliet, *Children of God*, 52.

440 Bovendien beweerden ze dat de gelijkenis was verwijderd als gevolg van de
zondeval, terwijl het beeld behouden was gebleven. Dit wil zeggen dat de
oorspronkelijke gerechtigheid verloren was gegaan, maar dat de onderliggende
capaciteit om God te zoeken, te leren kennen en lief te hebben bleef bestaan,
ondanks dat de goede neigingen gehinderd worden door zondige begeerten. Scotus
445 had de overtuiging dat de natuur en de neiging van de mens om God en het goede te
zoeken *helemaal niet* was verminderd door de overtreding van Adam en Eva,
ondanks dat de oorspronkelijke gerechtigheid zeker verloren is gegaan.⁷⁶

⁷⁶ Van Vliet, *Children of God*, 54.

4.4. Fysieke gevolgen van de zondeval

Het middeleeuwse kader dat tot dusver geschetst is, richt zich vooral op de ziel van de mens, en dan in het bijzonder de ziel als de zetel voor het beeld van God. In vergelijking met de ziel is er over het lichaam van de mens veel minder geschreven. N.H. Steneck geeft ook aan dat: ‘*scholastic scientist were not equipped to deal at all exhaustively with the human body.*’⁷⁷ Maar ook over de fysieke gevolgen van de zondeval werd in de Middeleeuwen nagedacht.

Volgens P. Harrison is de sterfelijkheid van de mens het meest tastbare teken van de gevallen staat van het menselijk lichaam. In zijn boek “*The Fall of Man and the Foundations of Science*” gaat hij kort in op de visie op het lichaam van de mens na de zondeval in de middeleeuwse traditie; en dan in het bijzonder op de sterfelijkheid van het lichaam. Zo stelde Thomas dat de eerste mensen vóór de zondeval onsterfelijk waren dankzij Gods bovennatuurlijke werk, terwijl anderen dachten dat onsterfelijkheid een natuurlijke eigenschap van de mens, een direct gevolg van de perfectie van de oorspronkelijke lichamen. Als dit het geval zou zijn, dan zou de straf van de sterfelijkheid uitgelegd kunnen worden in termen van fysieke veranderingen aan Adams lichaam. In de Middeleeuwen waren er al denkers die speculeerden over deze veranderingen. Peter Alfonsi (c. 1060- c. 1140), een Spaanse jood die bekeerd was tot het Christendom in 1106, stelde dat Adam geschapen was uit de vier meest subtiele onderdelen van de elementen, gecombineerd in precies de juiste verhoudingen.⁷⁸ Hierin lag de mogelijke onsterfelijkheid. Echter door de zondeval veranderden de verhoudingen en de daaruit voortvloeiende onbalans leidde tot een sterfelijk lichaam. Deze uitleg was consistent met het algemene beeld van de zondeval waardoor wanorde in de wereld ontstond op verschillende niveaus. De Duitse, benedictijnse abdis, Hildegard van Bingen (1098 – 1197), kwam met een verwante stelling. Zij sprak over levenssappen i.p.v. elementen. In haar werk *Causae et curae* beschrijft ze hoe de levenssappen van Adam corrupt en bitter werden op het moment van de zondeval. Haar tijdgenoot William van Conches (c. 1085 – c. 1154), een Franse, scholastieke filosoof, die bekend stond om een letterlijke lezing van Genesis, beweerde dat de omstandigheden die buiten het paradijs heersten de

⁷⁷ N.H. Steneck, *Science and creation in the Middle Ages: Henry of Langenstein (d. 1397) on Genesis*, London 1976, 122.

⁷⁸ De elementen die hier worden bedoeld, zijn water, vuur, aarde en lucht.

oorzaak werden voor de sterfelijkheid van de eerste mensen.⁷⁹ Conches zag de sterfelijkheid niet zo zeer als het gevolg van fysieke aanpassingen in het lichaam, maar meer als gevolg van de inwerking van externe omstandigheden op het lichaam.

480 Uit de beschrijving die Harrison in zijn boek geeft, blijkt dat hij niet zo zeer ingaat op *wat* de (verschillende) fysieke gevolgen van de zondeval zijn, maar eerder dat hij verschillende visies weergeeft van *de wijze waarop* het lichaam van de mens na de zondeval is veranderd.

Ook K. M. Crowther gaat in haar boek “*Adam and Eve in the Protestant Reformation*”
485 kort in op de fysieke gevolgen van zondeval op de mens. In de aanloop naar de bespreking van de periode van de reformatie stelt zij dat christenen al lang de overtuiging hadden dat het lichaam van de mens pas na de zondeval vatbaar is geworden voor ziektes en onderworpen is aan de dood. Als voorbeeld wordt Jakob Twinger (een vijftiende-eeuwse kroniekschrijver) aangehaald, die beweerde dat alle
490 fysieke beperkingen (i.e. ziektes, gebreken, pijn en uiteindelijk de dood) van de mens het gevolg zijn van de zondeval.⁸⁰ Crowther gaat niet gedetailleerd in op de fysieke gevolgen; het blijft bij een algemene beschrijving, omdat dit onderwerp voor haar betoog bijzaak is. In haar boek lijkt ze te suggereren dat er in (Late) Middeleeuwen geen discussie was over het lichaam van de mens vóór en na de zondeval, maar dat
495 er sprake was van een consensus over dit onderwerp.⁸¹

⁷⁹ P. Harrison, *The Fall of Man and the Foundations of Science*, Cambridge 2007, 163-165.

⁸⁰ ‘Sehent wie gros unglücke ist kumen von der ungehorsamkeit, das Adam und Eva gottes gebot nüt hieltent: aller der breste und kumber und siechtage der in der welte ist, das ist hievon kummen, und das in der welte ist nüt anders denne *mit smerzen geborn warden mit kumber und erbeiten leben und mit sorgen sterben.*’ Geciteerd uit: K. Schreiner, ‘*Si homo non pecasset ... Der Sündenfall Adams und Evas in Seiner Bedeutung für die sociale, seelische und körperliche VerfaBheit des Menschen.*’. K. M. Crowther, *Adam and Eve in the Protestant Reformation*, Cambridge 2010, 74.

⁸¹ Crowther, *Adam and Eve in the Protestant Reformation*, 74-75.

4.5. Evaluatie

500 Bovenstaande verkenning laat zien dat het verklaren van de gevolgen van de zondeval ook in de (Late) Middeleeuwen plaatsvond; theologen hielden zich bezig met de consequenties van de zondeval en dus de verhouding van de mens vóór de zondeval ten opzichte van de mens na de zondeval: de *homo creatus* versus de *homo peccator*.

505 Wat opvalt aan de (beperkt) beschikbare literatuur over dit onderwerp, is dat het accent vooral lijkt te liggen op de ziel van de mens en op de (on)sterfelijkheid van de mens. Een voor de hand liggende verklaring voor de nadruk op het geestelijke aspect van de mens is door N.H. Steneck gegeven, namelijk dat de scholastici niet zo geïnteresseerd waren in het lichamelijke aspect van de mens. Een andere verklaring hiervoor wordt gegeven door E. Cameron.⁸² Hij geeft aan dat er een kloof was tussen de religie van de elite (waartoe de theologen en andere denkers behoorden) en de gewone bevolking. De elite was veel meer gericht op de ziel (i.e. de zekerheid voor na dit leven) in plaats van het lichaam (i.e. de zorgen van het dagelijks leven). Deze focus van de elite zal ook zijn impact kunnen hebben gehad op accenten die terug te vinden zijn in de literatuur.

510 Deze verkenning van het (laat-)middeleeuwse veld heeft aangetoond dat er verschillende posities bestonden met betrekking tot de gevolgen van de zondeval op de ziel van de mens. Op een aantal punten was er ook consensus. Over de consequenties van de zondeval op het lichaam van de mens is niet duidelijk geworden dat er discussie zou zijn geweest over dit onderwerp in de Late
520 Middeleeuwen. Integendeel, de secundaire literatuur doet vermoeden dat de fysieke gevolgen van de zondeval nauwelijks onderwerp van discussie waren.

Bij de analyse van de verschillende genres van Calvijn zal vastgesteld worden hoe zijn visie zich verhoudt tot de verschillende posities uit de (Late) Middeleeuwen.

⁸² Cameron schrijft hierover: 'This marks the divide between the religion of the elites and the rural masses: concern with the soul rather than the body; reassurance in the face of God's judgment and punishment of sin, rather than invoking divine aid against the caprices of nature or demonic forces.' Cameron, *The European Reformation*, 14.

5. De mens vóór en na de zondeval volgens Calvijn

5.1. *Commentarius in Genesis*

525 Calvijn heeft in zijn leven veel over Genesis en de schepping nagedacht. Al in 1542
hield hij zich intensief bezig met de uitleg van dit boek, zoals blijkt uit een brief aan
Farel. Hij had echter geen mogelijkheid om zijn aantekeningen uit te werken tot een
commentaar, omdat hij het te druk had met andere dingen.⁸³ Van 1550 tot 1552
530 doceerde Calvijn over Genesis.⁸⁴ In juli van het jaar 1550 startte hij met zijn
commentaar op Genesis, maar dit werd vertraagd door de druk van ander werk,
waarna het in augustus van het jaar 1554 gereed kwam.⁸⁵ Bij het opstellen van het
commentaar vertaalde hij eerst zelf de Hebreeuwse tekst, waarna hij de tekst zin
voor zin verklaarde, en zo nodig uitgebreid inging op de betekenis van één woord.
535 Vermoedelijk door tijdgebrek gebruikte Calvijn met enige regelmaat de vertrouwde
vertaling van de Katholieke kerk: de Vulgaat.⁸⁶

Deze uitgave van het commentaar werd opgedragen aan de zonen van Johan
Frederik van Saksen.⁸⁷ In 1563 maakte Calvijn een nieuwe, enigszins herziene
uitgave, welke verscheen als onderdeel van de Pentateuch commentaar.⁸⁸ Deze
540 editie werd opgedragen aan Hendrik IV van Navarre (op dat moment tien jaar oud).⁸⁹
Beide uitgaven verschenen zowel in het Latijn als in het Frans. De uitgave van 1563

⁸³ Van Veen, *Calvijn*, 168; Parker, *Calvin's Old Testament commentaries*, 24-26.

⁸⁴ A.N.S. Lane, *The Sources of Calvin's Citations in His Genesis Commentary*, Edinburgh 1999, 205.

⁸⁵ Tijdens zijn gehele loopbaan gebruikte Calvijn de preken of colleges over een bepaald Bijbelboek om er een commentaar over te schrijven. R.A. Blacketer, 'Commentaren en voorwoorden', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 215.

Opvallend is de tijd die Calvijn had voor zijn commentaar op het eerste boek van de bijbel. Tijdens die periode publiceerde hij gemiddeld ongeveer 12 boeken per jaar. Er van uitgaande dat de lezingen over Genesis ongeveer twee jaar duurden, betekent dit dat hij twee weken voor ieder hoofdstuk had, bovenop zijn preken, correspondentie, postorale en administratieve werkzaamheden en naast zijn overige publicaties. Hij zou een uur of minder hebben gehad om een lezing voor te bereiden. Ook voor de revisie van zijn lezingen voor publicatie was niet veel tijd. Calvijn had niet de tijd vrij om veel schrijvers te bestuderen. Lane, *The sources of Calvin's Citations in his Genesis Commentary*, 205-206.

⁸⁶ Van Veen, *Calvijn*, 168.

⁸⁷ Op aandringen van Lutherse theologen accepteerden de zonen de opdracht niet, omdat Calvijn af zou wijken van de Lutherse leer van het avondmaal en Luther op verschillende plaatsen in het commentaar zou hebben beledigd. In een tweede instantie werd de editie van 1554 opgedragen aan Jeanne d'Albret, de moeder van Hendrik van Navarre, omdat zij bewezen had dat de moed van een vrouw die van de man kan overtreffen onder zware omstandigheden. W. de Greef, *Johannes Calvijn, zijn werk en geschriften*, Kampen 2006, 87-89.

⁸⁸ Het Pentateuch commentaar is "*in primum Mosis librum Commentarius*" genaamd. R. Peter en J.F. Gilmont, *Bibliotheca Calviniana - les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle* (vol. 2), Genève 1991, 1013-1016.

⁸⁹ R.A. Blacketer, 'Commentaren en voorwoorden', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 214-225.

heeft een plaats gekregen in het *Corpus Reformatorum*.⁹⁰ Over het doel van zijn commentaar op Genesis zei Calvijn het volgende:

545 'Nu veel dingen die in dit boek staan, boven het bevattingsvermogen van uw
leeftijd gaan, zo bied ik u [prins Hendrik IV] het boek niet ondoordacht aan om te
lezen. Mijn doel is namelijk, dat u zichzelf in het oplettend lezen daarvan vlijtig
zult oefenen. Want hoewel jongeren zich gewoonlijk vermaken met de kennis
van oude geschiedenissen, zo zult u toch spoedig de leeftijd bereiken, waarin de
550 geschiedenis van de schepping van de wereld en de kerk van de oudste tijden u
evenveel vrucht als plezier zal verschaffen.'⁹¹

Calvijn spoorde dus de jonge prins Hendrik tot oefening van het lezen van de Schrift, want zo stelde Calvijn:

555 'Ook uw voorbeeld leert, van welk belang het is, om vanaf de jeugd af aan iets
aan te wennen; want uit de wortel, welke het begin van de godsvrucht is, die u
tot u heeft genomen, in u heeft verwekt, bloeit niet alleen de stengel op, maar ze
vertoont bijna al enige rijpe vruchten.'⁹²

Met het opdragen van zijn commentaar aan een autoriteit, zou Calvijn mogelijk beoogd hebben om het gezag van zijn werk te vergroten. Daarnaast wilde hij aantonen dat hij geen kwaad in de zin had met zijn hervormingsbeweging.

560 In de volgende paragrafen zal beschreven worden wat Calvijns visie is op de mens
vóór en na de zondeval op basis van een analyse van zijn uitleg van Genesis.⁹³

⁹⁰ Deze uitgave is door S.O. Los vertaald naar het Nederlands in 1899. In dit hoofdstuk van de scriptie wordt gebruik gemaakt van zowel de brontekst als de Nederlandse vertaling van Los. H. Bavinck, 'Voorrede', in: *Verklaring van de bijbel * Genesis door Johannes Calvijn*, Kampen 1988, III-V.

⁹¹ Calvijn, 'Voorwoord', in: *Commentaar op Genesis*, 8.

De Nederlandse vertaling van S.O. Los is aan het einde van de 19^e eeuw opgesteld. Daarom zal in dit onderzoek bij het citeren van een tekstgedeelte uit het commentaar, de tekst in 'modern' Nederlands worden weergegeven, op basis van de vertaling van Los, aangevuld met de Latijnse tekst (vol. 23) uit de *Calvini Opera Database 1.0*. Deze database bevat alle werken van Calvijn in de editie van het *Corpus Reformatorum*.

De eerste Engelse vertaling van het commentaar van Genesis verscheen in 1578 (door John King, M.D.). Nieuwe edities volgden in 1847, 1965 en 1975. Zie: <http://www.iclnet.org/pub/resources/text/m.sion/calvgene.htm>

⁹² Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 1:3, CO 23: 16-17.

⁹³ Over het commentaar van Calvijn op het boek Genesis zijn een aantal publicaties uitgebracht, zoals: C-G. Dubois, 'Jean Calvin, commentaires sur le premier livre de Moïse', in: *La conception de l'histoire en France au XVIe siècle (1560-1610)*, Paris 1977, 307-315; M. Engammare, 'D'une forme de l'autre: Commentaires et sermons de Calvin sur la Genèse', in: H.J. Selderhuis, *Calvinus Praeceptor Ecclesiae*, Genève 2004, 107-138; R.C. Gamble, 'The Sources of Calvin's Genesis Commentary: A Preliminary Report', *ARG* 84 (1993), 206-221; A.N.S. Lane, 'The sources of Calvin's Citations in His Genesis Commentary', in: A.N.S. Lane, *Interpreting the Bible. Historical and Theological Studies in Honour of David F. Wright*, Leicester 1997, 47-97; L.F. Lupton, 'Calvin's Commentary on Genesis', in: L.F. Lupton, *A History of the Geneva Bible*, vol. 5, *Vision of God*, London 1973, 107-117; R. Stauffer, 'L'Exégèse 1, 1-3 chez Luther et Calvin', in: *Centre d'études des religions du livre, In principio: Interprétations des premiers versets de la Genèse*, Paris 1973, 245-266; D.C. Steinmetz, 'Calvin as an Interpreter of Genesis,' in: W.H. Neuser en B.G. Armstrong, *Calvinus Sincerioris Religionis*

5.1.1. De mens vóór de zondeval

In zijn commentaar op Genesis benadrukt Calvijn regelmatig de uitnemendheid van de mens en diens bijzondere positie in de oorspronkelijke situatie, beginnend bij het moment van de schepping van de mens. In Genesis 1:26 staat dat God zegt: "Laat Ons mensen maken." Volgens Calvijn had God ook met één enkel woord kunnen spreken over de schepping van de mens, maar in plaats daarvan lijkt God een soort overleg met zichzelf of in zichzelf te voeren, om daarmee te verklaren dat Hij iets groots en bijzonders aanvangt. Zo schrijft de reformator in zijn uitleg van dit tekstgedeelte: 'De mens is onder alle schepselen een toonbeeld van Gods wijsheid, rechtvaardigheid en goedheid.'⁹⁴ De mens is de kroon op de schepping. Daarnaast is de mens geleidelijk geschapen.⁹⁵ Calvijn herkende drie gradaties in de schepping van de mens, namelijk: a) de vorming van het levenloze lichaam uit de aarde, b) waarna het lichaam wordt 'begiftigd' met een ziel en c) God Zijn beeld graveerde in deze ziel.⁹⁶ Deze 'geleidelijke transformatie' van een levenloos lichaam tot een bezielde en krachtig wezen, ziet Calvijn als een bijzondere waardigheid voor de mens. De mens is zogezegd met grote zorg en precisie geschapen.

Naast de uitnemendheid van de mens waar Calvijn vaak over spreekt, hamert hij ook regelmatig op de oorsprong van de mens. Wat Mozes volgens de reformator had weggelaten in Genesis 1, over de schepping van de mens, wordt wel uitgelegd in Genesis 2:7, namelijk dat het lichaam van de mens uit de aarde is genomen. Calvijn ziet deze toevoeging als een vermaning voor de mens om zich niet te verheffen, omdat hij naar het beeld van God zou zijn geschapen, de hoogste en onvergelijkelijke adel, maar juist om de oorspronkelijke afkomst voor ogen te houden en nederig te blijven.⁹⁷ Hij lijkt hiermee de lezers van zijn commentaar te willen meegeven dat ze moeten beseffen hoe bijzonder ze zijn als schepselen, maar dat ze toch nederig moeten blijven in deze bijzondere positie.

Na de schepping van het levenloze lichaam uit de aarde, wordt het lichaam bedeed met een ziel, waardoor de mens leven, gevoel en beweging zou bezitten.⁹⁸ Volgens

Vindex: Calvin as Protector of the Purer Religion, Kirksville 1997, 53—67; R.C. Zachman, Calvin as commentator on Genesis, in: D.K. McKim, *Calvin and the Bible*, Cambridge 2006, 1-29.

⁹⁴ '(...) est homo eximium quoddam inter alias creaturas divinae sapientiae, iustitiae et bonitatis specimen, (...)'. Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 1:26, CO 23: 25.

⁹⁵ Torrance spreekt over '...that man was not created by mere word of command but through (...) *gradual transformation*.' Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 29.

⁹⁶ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 2:7, CO 23: 35-36.

⁹⁷ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 2:7, CO 23: 35-36; zie ook Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 30.

⁹⁸ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 2:7, CO 23: 35-36.

590 Calvijn bestaat de ziel van de mens uit het verstand en een wil. Hij wijkt met deze
zienswijze af van Augustinus die de ziel verdeelde in het verstand, het geheugen en
de wil, maar hij sluit daarmee wel aan bij een middeleeuwse traditie.⁹⁹ Hij houdt
opzettelijk vast aan deze korte en eenvoudige indeling die de Schrift het meest
gebruikt. Volgens Calvijn bezat de ziel in de oorspronkelijke situatie het vermogen
595 om goed te kunnen oordelen, was de mens nog begaafd met rechte, zuivere kennis
en waren de hartstochten volledig in overeenstemming met het verstand. Alle
vermogens van de ziel waren gezond en beheerst door het verstand. In het lichaam
van de mens heerste een orde die volledig bij de ongeschonden toestand van de
ziel paste. De kern van Calvijns visie in zijn commentaar is dat er orde en harmonie
600 was in en tussen (elk deel van) het lichaam en de ziel van de mens in de
oorspronkelijke situatie. Opmerkelijk is dat hij de staat van de mens voor de zondeval
niet als volmaakt zag, ondanks het bezitten van ‘een boeiend en fris lichaam’ en
‘uitnemende gaven van de ziel’.¹⁰⁰ Hij zag de prelapsarische mens als *aards*, omdat
hij geen onveranderlijkheid en standvastigheid had. Een volmaakt leven hield Calvijn
605 alleen voor mogelijk door de weldaad van Christus, die de mens zou kunnen
vernieuwen tot een hemels leven.¹⁰¹

In Genesis 1:27 staat beschreven dat de mens geschapen is naar het beeld van
God.¹⁰² Hoe dit er vóór de zondeval heeft uitgezien moet volgens Calvijn beoordeeld
610 worden uit de herstelling van de mens, want het is door de val van de mens verwoest
geraakt.¹⁰³ Calvijn impliceert hiermee dat de informatie in het eerste gedeelte van
Genesis ontoereikend is om een goed beeld te kunnen schetsen van de mens. In
tegenstelling tot andere genres geeft Calvijn in zijn commentaar geen uitgewerkte
definitie van het beeld van God. Hij brengt het daarentegen in verband met de

⁹⁹ Van Vliet, *Children of God*, 60.

¹⁰⁰ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 1:26, CO 23: 25-26 en 2:16, CO 23: 45-46.

¹⁰¹ ‘(...) quae etiam ante lapsum Adae non nisi terrena fuit: quia non habebat stabilem fixamque constantiam.’
Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 2:7, CO 23: 36.

¹⁰² Voor het Beeld Gods gebruikt Calvijn de uitdrukking *Imago Dei*. Volgens Torrance gebruikte Calvijn dit
begrip tweeledig: I) in algemene zin, waarin de gehele schepping de glorie van God zou reflecteren (als een
spiegel). God toont zichzelf in de natuur. Door Gods Woord is de mens werkelijk in staat om de heerlijkheid
van God afgebeeld te zien in de schepping II) in bijzondere zin, waarin specifiek de mens Gods glorie
reflecteert (als een spiegel), door een begrijpelijke reactie op het Woord. Strikt genomen is het God die Zich
toont in de mens, dat betekent dat Hij de mens vriendelijk omarmt als Zijn kind, in Christus, als het
uitdrukkelijke beeld van Zijn glorie. Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 35.

¹⁰³ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 1:26, CO 23: 26.

615 ongeschondenheid van de menselijke natuur, dus met oorspronkelijke heiligheid, rechtvaardigheid, orde en harmonie in de mens als beelddrager van God.¹⁰⁴

Genesis 1:26a zegt: ‘En God zei: Laten Wij mensen maken naar Ons beeld, naar Onze gelijkenis’ Calvijn beweert in zijn commentaar op dit gedeelte dat er geen verschil is tussen ‘beeld’ en ‘gelijkenis’. Het woord ‘gelijkenis’ is bij wijze van
620 toelichting geschreven op het woord ‘beeld’: een voorbeeld van een Hebreeuws parallellisme. Hij wijkt hiermee af van de visie die de meeste scholastici in de Late Middeleeuwen hadden; zij suggereerden dat het beeld en de gelijkenis niet identiek zouden zijn. Calvijn sloot daarentegen aan bij Augustinus, die stelde dat de gelijkenis een beduiding was van het beeld.

625 In aansluiting met de laatmiddeleeuwse traditie ziet Calvijn de ziel als de *woonplaats* van het beeld van God. Vanuit de ziel schittert het beeld van God in alle delen van de mens; het beeld van God lijkt door te werken in het lichaam van de mens. Zo stelt de reformator: ‘Er was echter geen stukje aan hem, waarin niet enige vonken
630 schitterden van het beeld van God.’¹⁰⁵ Met deze zienswijze lijkt Calvijn aansluiting te zoeken bij Augustinus, die stelde dat het lichaam kon functioneren als een getuige voor het beeld van God, en Thomas van Aquino, die suggereerde dat het fysieke lichaam van de mens ook deel zou kunnen uitmaken van het beeld van God.¹⁰⁶

635 Dat de mens in Genesis 1 tot tweemaal toe de beelddrager van God wordt genoemd, is volgens de reformator niet zonder reden; dit zou een bijzonder bewijs van de goedheid van God zijn, die nooit genoeg verheerlijkt kan worden. Tegelijkertijd diende dit als een waarschuwing voor de mens dat hij zijn heerlijkheid heeft verspeeld en als aansporing om het verlangen naar herstel te initiëren.

¹⁰⁴ Opvallend is hoe Calvijn in zijn commentaar op Genesis 1:26 enkele visies van kerkvaders, tijdgenoten en stromingen poogt te weerleggen. Zo schrijft hij bijvoorbeeld: ‘Al te dom is het, met de Anthropomorphen [KM: in de brontekst wordt gesproken over *anthropomorphitae*; dit houdt een groep in, die menselijke vormen of eigenschappen aan een godheid toekende.] die het Beeld Gods in het lichaam van de mens zoeken. Wij gaan daarom met stilzwijgen voorbij aan hun dwaasheid. Anderen zijn iets scherpzinniger, als zij zich geen lichamelijke God voorstellen, maar toch het Beeld Gods in het lichaam van de mens laten bestaan, omdat daarin een bewonderenswaardige kunstvaardigheid uitblinkt. Maar deze mening is tegenstrijdig aan de Schrift, zoals we zullen zien. De uitleg van Chrystostomus is ook onwaarschijnlijk, wanneer hij het Beeld van God laat bestaan in de macht, die aan de mens gegeven is, om enigermate Gods plaats in het bestuur van de wereld in te nemen. Dit is wel een bepaald deel van het Beeld Gods, maar slechts een gering deel.’ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 1:26, CO 23: 25-26. Blijkbaar was Calvijn goed op de hoogte; enerzijds weerlegde hij bepaalde visies, anderzijds gaf hij op deze wijze aan hoe de tekst wel geïnterpreteerd zou moeten worden.

¹⁰⁵ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 1:26, CO 23: 25-26.

¹⁰⁶ Zie voetnoot 74.

Calvijn stelt dat het lichaam van de mens vóór de zondeval vrij was van gebreken en daarom was de mens ook vrij van de dood.¹⁰⁷ Hij suggereert hiermee dat de
640 prelapsarische mens onsterfelijk was, waarmee hij sterk afwijkt van de visie van Scotus, die de sterfelijkheid zag als inherent aan de menselijke natuur, zelfs vóór de val van de mens.¹⁰⁸ Calvijn wijkt in mindere mate af van Thomas, die stelde dat de eerste mensen vóór de zondeval onsterfelijk waren dankzij Gods bovennatuurlijke
645 werk. De reformator vindt daarentegen wel aansluiting bij een ander concept uit de Late Middeleeuwen, dat onsterfelijkheid een natuurlijke eigenschap van de mens was, een direct gevolg van de perfectie van het oorspronkelijke lichaam.¹⁰⁹ Het is belangrijk om op te merken dat Calvijn aangeeft dat het aardse leven toch tijdelijk zou zijn geweest, ondanks de onsterfelijkheid van het lichaam. De mens zou naar
650 een beter leven zijn overgegaan zonder te sterven, zonder een gewelddadige scheiding van de ziel uit het lichaam.¹¹⁰

Deze visie van Calvijn op de tijdelijkheid van het aardse leven van de prelapsarische mens, beantwoordt in feite een (hypothetische) vraag die bij de auteur van dit onderzoek met enige regelmaat naar boven is gekomen bij het lezen van Genesis 1-
655 3, namelijk of de mens onsterfelijk zou zijn geweest wanneer de zondeval niet had plaatsgevonden. Een vraag die hieruit voortkwam is of de aarde overbevolkt zou raken wanneer de mens in zijn onsterfelijkheid zich zou (blijven) voortplanten. Volgens Calvijn moet worden aangenomen dat God een uitgestrektheid van de aarde heeft afgemeten, die voldoende zou zijn om de mensen te bevatten en hun
660 gastvrijheid te verlenen.

Calvijn is van mening dat God de mens goed heeft geschapen. De schepping kenmerkte zich door orde en harmonie, maar door de overtreding van Adam is de
665 schepping gedeformeerd. De vervolgvraag is hoe Calvijn de gevolgen van de zondeval op de mens ziet.

¹⁰⁷ 'In corpore nullum erat vitium: quare totus a morte erat immunis. Terrena quidem vita illi fuisset temporalis: in coelum tamen *sine interitu*, et illaesus migrasset.' Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 2:16, CO 23: 46-47.

¹⁰⁸ E.J. Dempsey Douglass, *Justification in Late Medieval Preaching – a study of John Geiler of Keiserberg*, Leiden 1966, 106.

¹⁰⁹ Zie voetnoot 79.

¹¹⁰ 'Transiturus quidem fuit primus homo in meliorem vitam, si integer stetisset: verum nulla tunc fuisset animae a corpore migratio, nulla corruptio, nulla interitus species, nulla denique mutatio violent.' Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:19, CO 23: 77.

5.1.2. *De mens na de zondeval*

Als gevolg van de zondeval hebben veranderingen plaatsgevonden aan zowel het lichaam als de ziel van de mens. Een van de eerste gevolgen die Calvijn in zijn commentaar benoemt, is dat Adam en Eva overmand werden door *schaamtegevoel*; ze schaamden zich over hun naaktheid.¹¹¹ Calvijn zegt hierover: ‘Maar is de schaamte (...) niet de zekere aanwijzing van hun schuld?’¹¹² De reformator past dit toe door de lezers van zijn commentaar op te roepen hun ogen te openen, om zich te schamen over hun eigen schande en God de eer te geven die Hem toekomt. Calvijn vraagt zich vervolgens af waarom de eerste mensen zich slechts schaamden over één gedeelte van het lichaam (welke de schaamdelen genoemd worden), ondanks dat de gehele natuur besmet is geraakt met de zonde. Hij zegt hierover: ‘Maar voor God was het genoeg, dat in het lichaam van de mens één teken van schaamte zou bestaan, dat aan de zonde deed denken.’¹¹³ In Genesis 3: 7-8 staat dat Adam en Eva zich bedekten met vijgenbladen, maar wanneer God hen roept, huiveren zij bij het horen van God. Dit toont volgens Calvijn aan dat de erfzonde niet slechts in één deel van het lichaam woont, maar dat het zich in de gehele mens bevindt. Dus geen enkel deel van de mens is zuiver gebleven na de zondeval.¹¹⁴

Een tweede gevolg van de zondeval dat door Calvijn wordt besproken is *de vrees voor God*. Volgens Calvijn is deze ingeplante angst en vrees bedoeld om naast de gehoorzaamheid aan God ook de burgerlijke autoriteit te gehoorzamen, zodat de orde in de maatschappij bewaard zou blijven.¹¹⁵

Tot nog toe zijn alleen Calvijns interpretaties van de ‘gevolgen’ van de zondeval besproken. God legde de mens echter ook straffen op.¹¹⁶ Nadat de slang gestraft is volgt de bestraffing van de vrouw. Calvijn zegt hierover in zijn uitleg van Genesis 3:16^a:

‘Als Hij zegt: *Ik zal uw smarten vermenigvuldigen*, vat Hij samen alle kwalen die de vrouwen krijgen, zodra ze zwanger worden: afkeer van spijs, lust, vermoeidheid en andere ontelbare dingen, totdat zij toekomen aan het baren, dat vreselijke kwellingen met zich meebrengt. Want het is geloofwaardig, dat de vrouw zonder smart, of ten minste zonder zulke kwellingen zou gebaard hebben,

¹¹¹ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:8, CO 23: 63.

¹¹² Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:7, CO 23: 64.

¹¹³ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:7, CO 23: 64.

¹¹⁴ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:10, CO 23: 66.

¹¹⁵ Schreiner, *Theater of His Glory*, 81-82.

¹¹⁶ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:14, CO 23: 68-69.

als zij in de eerste staat was blijven staan, maar de afval van God onderwierp haar aan kwalen van dien aard.¹¹⁷

700 Calvijn beschrijft vrij uitvoerig wat de smarten inhouden, welke de vrouw worden opgelegd. Mogelijk heeft Calvijn aan de ervaringen met de zwangerschap(pen) van zijn vrouw Idelette van Buren gedacht.

705 Een tweede straf die de vrouw wordt opgelegd is de onderwerping, wanneer wordt geschreven in Genesis 3:16b: Tot uw man zal uw begeerte zijn. Deze straf is niet zo zeer een fysieke aanpassing aan de mens, als gevolg van de zondeval, maar heeft gevolgen voor de onderlinge verhouding tussen de man en de vrouw. Calvijn ziet deze onderwerping als het tot de orde roepen van de vrouw, nadat ze buiten haar perken was gegaan. Vóór de zondeval was de vrouw op vrijwillige basis onderworpen aan de man, maar na de zondeval wordt zij tot slavernij gebracht.

710 Na de bestraffing van de vrouw volgde Gods straf voor de man. De man, die vóór de zondeval nog met vreugde arbeid beoefende, werd na de val slaafs werk opgelegd, vol moeite en inspanning. Calvijn maakt hier een vergelijking met een veroordeling tot een steengroeve, wat blijkbaar in zijn tijd als slaafs werk werd gezien.¹¹⁸ Adam was niet geschapen tot luiheid, maar juist om iets te doen. Daarom had God hem over de hof gesteld om die te bebouwen. Calvijn lijkt deze straf af te zwakken, want in het werk na de zondeval, erkent hij de barmhartigheid van God, waardoor het werk toch gepaard kan gaan met enige blijdschap.¹¹⁹ De mens wordt dus zware arbeid opgelegd, vol van vermoeienis en walging, om aan zijn eten te komen. Volgens Calvijn betekent dit niet dat de mens verplicht wordt tot zware handenarbeid. Omdat 720 Adam de rustige en gelukkige staat waarin hij verkeerde, niet waard bleek te zijn, sprak God tot de mensen dat het leven vol moeiten zou zijn. Ook al legt God op ieder mens tegelijk het *juk der slavernij* op, toch wordt volgens Calvijn niet iedereen dezelfde moeiten opgelegd. Aan ieder mens wordt een zekere mate van kwalen toebedeeld, naar dat God het wil.¹²⁰ Dit is opmerkelijke uitspraak van hem, waarmee 725 hij een persoonsgebonden 'door God opgelegde' arbeidslast suggereert. Maar ook in

¹¹⁷ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:16, CO 23: 72.

¹¹⁸ Prof. dr. A. L. Th. de Bruijne geeft aan dat volgens Calvijn de arbeid door de zondeval alsnog een harde noodzaak wordt. Wie werkt, voelt zich voortaan, als een misdadiger die is veroordeeld tot de steengroeve. Hiermee suggereert hij dat misdadigers veroordeeld konden worden tot de steengroeve en vervolgens arbeid moesten verrichten waaraan weinig vreugde werd beleefd. A.L.Th. de Bruijne, 'Calvijn en arbeid', in: *Bundel Calvijn op scherp*, Dordrecht 2009, 67.

¹¹⁹ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:17, CO 23: 72.

¹²⁰ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:19, CO 23: 74.

deze straf ziet hij tekenen van Gods goedheid, met een gunstige uitwerking voor de (gelovige) mens; zo stelt hij namelijk: ‘Maar hoe zwaarder de gelovigen moeten arbeiden om hun te voedsel te verkrijgen, des te sterker zal de drang zijn tot bekering,’¹²¹ Het valt op dat Calvijn de straffen die God de mens heeft opgelegd –
730 welke eveneens zijn uitgestrekt tot alle nakomelingen - vaak een ‘functionele’ interpretatie geeft. De straffen van God ziet hij als terechtwijzend, opgelegd met als doel om tot berouw te leiden.¹²²

Calvijn geeft in zijn commentaar aan dat niet alle kwalen die de mens zich op hals heeft gehaald, door Mozes worden opgenoemd.¹²³ Wat echter wel voor Calvijn vaststaat, is: ‘dat alle zorgen in het tegenwoordige leven, die ontelbaar blijken te zijn, uit dezelfde bron zijn voortgekomen. Ongunstig weer, vorst, donder, stortregens, brand, hagel en al het ongeregelde in wereld is de vrucht van de zonde. Zij alleen is de eerste oorzaak der kwalen.’¹²⁴ Hiermee lijkt Calvijn te suggereren dat door de
740 zondeval de omstandigheden buiten de mens veranderden, met als gevolg dat de mens lichamelijke kwalen ondervindt. De zondeval lijkt een indirecte impact te hebben op het lichaam van de mens. Deze visie van Calvijn komt overeen met de visie uit de Middeleeuwen, die onder andere wordt aangetroffen bij William van Conches, waarin werd verondersteld dat de omstandigheden die buiten het paradijs heersten de
745 oorzaak zijn geworden voor de sterfelijkheid van de eerste mensen.¹²⁵ Conches zag de sterfelijkheid niet zo zeer als het gevolg van fysieke aanpassingen in het lichaam, maar meer als een gevolg van de inwerking van externe omstandigheden op het lichaam. Of Calvijn opzettelijk aansluiting vindt bij een bestaande visie, is op basis van dit onderzoek niet vast te stellen.

750 Alle kwalen die de mens zijn opgelegd, als gevolg van de zondeval, hebben volgens Calvijn een duidelijk doel. Diverse malen benadrukt Calvijn in zijn commentaar dat de opeenstapeling van kwalen waarmee God de mensen overstelpt, er op gericht is om

¹²¹ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:19, CO 23: 74-75.

¹²² Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:14, CO 23: 69.

¹²³ Dat niet alle kwalen uitgebreid worden genoemd door Mozes, wijdt Calvijn toe aan Mozes’ manier van noteren. Mozes heeft met een korte beschrijving, wat begrijpelijk was voor zijn volk, het duidelijkste gevolg van de zondeval willen schetsen, waarmee hij de lezers wil leren dat de gehele orde van de natuur is omgekeerd als gevolg van de zonden van de mens. Calvijn, *Commentaar op Genesis* 3:19, CO 23: 75.

¹²⁴ ‘Porro non omnia incommode enumerat Moses, quibus se homo per peccatum implicuit: constat enim ex eodem prodiisse fonte omnes praesentis vitae aerumnas, quas experiential innumeras esse ostendit. Aeris intemperies, gelu, tonitrua, pluviae intempestivae, uredo, grandines, et quidquid inordinatum est in mundo, peccati sunt fructus. Nec alia morborum prima est causa.’ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:19, CO 23: 75.

¹²⁵ P. Harrison, *The Fall of Man and the Foundations of Science*, Cambridge 2007, 163-165.

hem tot nederigheid aan te sporen, tot ernstig berouw te wekken en het geneesmiddel te laten zoeken, dat te vinden is in Christus, die zal herstellen wat in Adam werd bedorven.¹²⁶ De reformator hanteerde hiervoor een grondregel dat deze gevolgen van de zondeval: ‘*Noodzakelijke oefeningen* zijn, waardoor God ons aan de ene kant uitlokt tot bekering en aan de andere kant ons leert nederig te zijn, en ons voor ’t vervolg meer op onze hoede doet zijn voor de verleidingen van de zonde.’¹²⁷

760 Calvijn ziet de gebreken en kwalen in de mens, zolang deze op aarde is, als een voorportaal van de dood. Door de opeenhoping van gebreken en kwalen zal uiteindelijk de dood komen, als het einde van het leven.¹²⁸ De dood is het uiterste van alle kwaad. Het is de beroving van het leven. De dood is afschrikwekkend voor de mens, omdat de dood het lichaam vernietigt en de ziel hierdoor de vervloeking van God voelt. Door deze vernietiging zal het lichaam van de mens uiteindelijk tot stof wederkeren, omdat de mens uit het stof genomen is. Calvijn besteedt in zijn commentaar veel aandacht aan de sterfelijkheid en het verval van het lichaam als gevolg van de zondeval.¹²⁹ Mogelijk sluit hij hiermee aan bij de Middeleeuwen, waarin er ook veel aandacht was voor het verval van het lichaam en een fascinatie voor de dood.¹³⁰

In het commentaar komt ook duidelijk de grote impact van de zondeval op de ziel van de mens naar voren. Geen enkel deel van de ziel is ongeschonden gebleven.¹³¹ Calvijn noemt een aantal inwendige gebreken van de ziel: een verschrikkelijke blindheid van het verstand, opstand tegen God, verkeerde begeerten en hevige aanhitsingen tot het kwaad. De reformator gaat echter in zijn commentaar niet uitgebreid in op de gevolgen van de zondeval op de ziel. Op basis van Genesis 3 geeft hij ook aan dat Mozes als doel had om *met weinig woorden* aan te geven, hoeveel de huidige toestand verschilt van de oorspronkelijke toestand, zodat de mens zijn schuld zal belijden en zijn kwaad zal betreuren.¹³² De mens is beroofd van

¹²⁶ Calvijn, *Commentaar op Genesis* 3:19, CO 23: 76-77.

¹²⁷ Calvijn, *Commentaar op Genesis* 3:19, CO 23: 76.

¹²⁸ Calvijn, *Commentaar op Genesis* 3:19, CO 23: 76.

¹²⁹ Zie bijvoorbeeld, Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 2:16, CO 23: 45 en 3:19, CO 23: 76-77.

¹³⁰ ‘The most notorious form of late medieval bad taste – to modern eyes – was its fascination with death and decay, shown alike tracts preparing the reader for death and copious works of art depicting its most gruesome features.’ Cameron, *The European Reformation*, 18.

¹³¹ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:6, CO 23: 59-60.

¹³² Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:1, CO 23: 54 en 3:6, CO 23: 59-60.

de uitnemende gaven van de Heilige Geest - de bovennatuurlijke gaven, waarop Calvijn in de *Institutie* uitgebreid ingaat – dit wil zeggen dat de mens zijn glorie heeft verloren¹³³ en nu ‘tot alle kwaad is geneigd.’¹³⁴

785 In zijn uitleg van Genesis is Calvijn zeer duidelijk over de gevolgen van de zondeval op het beeld van God in de mens. Door de zondeval is het beeld van God in de mens *verwoest*. Calvijn geeft aan dat er nog wel enkele onduidelijke trekken van het beeld zijn overgebleven, maar deze zijn zo bedorven en verminkt, dat ze als verwoest beschouwd kunnen worden.¹³⁵ Hij ligt met deze visie niet op een lijn met veel scholastici uit de Late Middeleeuwen, die onderscheid maakten tussen *imago* en
790 *similitudo*; De scholastici beweerden dat de gelijkenis was verwijderd als gevolg van de zondeval, terwijl het beeld behouden was gebleven. Dus de capaciteit om God te zoeken, te leren kennen en lief te hebben bleef in hun visie bestaan, ondanks het feit dat de goede neigingen gehinderd worden door zondige begeerten.

¹³³ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:22, CO 23: 79; zie ook Torrance, *Calvin's doctrine of man*, 89.

¹³⁴ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 3:6, CO 23: 59-60.

¹³⁵ ‘Nunc etsi obscura quaedam imaginis illius lineamenta in nobis residua manent: sunt tamen adeo vitiata et mutila, ut vere dicere liceat esse deleta. Nam praeter deformitatem quae ubique foeda apparet, hoc quoque malum accedit, quod nulla pars est peccati labe non infecta.’ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 1:26, CO 23: 27 en 3:1, CO 23: 52.

795 5.1.3. *Evaluatie*

Calvijn hield zich in zijn carrière al meer dan een decennium bezig met de uitleg van Genesis voordat hij toekwam aan het opstellen van een commentaar. Hij heeft in zijn leven veel over de schepping nagedacht en geschreven. Zijn verklaring van dit Bijbelboek is bij uitstek een werk waarin zijn kennis en interesse voor de schepping tot uitdrukking komt. Het is geen zuiver wetenschappelijke verhandeling, maar het ligt dicht in de buurt van zijn preken. Met zijn commentaar wilde Calvijn de kerk dienen.¹³⁶ Zijn interpretatie kenmerkt zich onder andere door een duidelijke toewijding aan een ‘natuurlijke stijl’, dat wil zeggen de letterlijke, historische betekenis van de tekst (i.e. *sensus literalis*). In zijn commentaar bekritiseerde hij regelmatig personen of groeperingen die meerdere spirituele betekenissen aan een tekst toekenden.¹³⁷

In het commentaar gaat Calvijn uitgebreid in op de situatie van de mens vóór de zondeval, in een schepping waarin orde en harmonie heerste. Hij gebruikt superlatieven om de schoonheid van de mens tot uitdrukking te brengen. De mens was de kroon op de schepping en was de beelddrager van God: een toonbeeld van Gods wijsheid, rechtvaardigheid en goedheid. Maar Calvijn benadrukt ook de oorsprong van de mens, namelijk de aarde, waarmee hij zijn lezers aan lijkt te willen geven dat ze mogen beseffen hoe bijzonder ze zijn als schepselen, maar dat ze toch nederig moeten blijven in deze bijzondere positie. Er was geen gebrek aan het lichaam en de ziel van de mens. Zowel het lichaam als de ziel waren vrij van de dood. In de prelapsarische situatie waren alle vermogens van de ziel gezond en werden ze beheerst door het verstand. In het lichaam van de mens heerste een orde die volledig bij de ongeschonden toestand van de ziel paste. Er was orde en harmonie in elk deel van het lichaam en de ziel van de mens in de oorspronkelijke situatie. Desalniettemin zag hij de staat van de mens voor de zondeval niet als volmaakt. Een volmaakt leven hield Calvijn alleen voor mogelijk door de weldaad van Christus, die de mens zou kunnen vernieuwen tot een hemels leven.

Als gevolg van de zondeval is de schepping gedeformeerd en is een grote wanorde in de wereld gekomen. Calvijn schetst in zijn commentaar een negatief beeld van de postlapsarische mens; om deze pessimistische blik op de menselijke natuur en haar

¹³⁶ Van Veen, *Calvijn*, 102-103.

¹³⁷ Blacketer, ‘Commentaren en voorwoorden’, in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 217; Zachman, ‘*Calvin as commentator on Genesis*’, 27-29.

mogelijkheden staat Calvijn ook bekend.¹³⁸ Dit uit zich bijvoorbeeld in zijn beschrijving van de consequenties van de zondeval op het lichaam. Zo stelt hij dat het lichaam misvormd is geworden en dat deze misvorming overal lelijk aan het licht
830 komt; er is geen deel in de mens of 't is door de zonde besmet.¹³⁹ Daarnaast zegt hij dat de mens zich door zijn val veel kwalen en gebreken op de hals heeft gehaald. Door opeenhoping van gebreken en kwalen komt uiteindelijk de dood, als het einde van het leven, waardoor het lichaam tot stof zal wederkeren. Volgens Calvijn hebben de opgelegde kwalen tot doel om berouw te wekken in de mens en te zoeken naar
835 Christus, als degene die herstelt wat in Adam verloren is gegaan.

De visie van Calvijn op de mens als Gods beelddrager na de zondeval staat haaks op zijn visie op de mens vóór de zondeval. Waar aanvankelijk niet hoog genoeg van de mens gedacht kon denken omdat God hem tot Zijn beelddrager had geschapen, staat voor Calvijn nu vast dat het beeld van God verwoest is geraakt en dat de
840 resterende kenmerken van het beeld als verwoest beschouwd mogen worden. Toch herinnerde hij zijn lezers er veelvuldig aan dat de mens geen beest is geworden na de zondeval. Calvijn zag het scheppingsverhaal van de mens daarom als een verwijzing naar de heerlijkheid waaruit de mens gevallen is, zodat de mens wordt aangespoord om te streven naar verbetering en herstel.¹⁴⁰

845 In deze analyse van het commentaar is Calvijns mensvisie tegen de achtergrond van de laatmiddeleeuwse tradities gehouden. In veel gevallen lijkt de reformator een traditie voort te zetten en is er sprake van een substantiële continuïteit, terwijl in sommige gevallen hij juist lijkt te breken met de laatmiddeleeuwse traditie en is er sprake van een selectieve discontinuïteit. Opvallend is dat Calvijn in zijn commentaar (relatief) veel nadruk lijkt te leggen op de fysieke gevolgen van de zondeval, terwijl er in de (Late) Middeleeuwen nauwelijks of geen discussie over dit onderwerp leek te zijn. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat Calvijns commentaar vergeleken is met de 'discussie' die speelde in de periode voorafgaand aan de Reformatie (vastgesteld
850 op basis van secundaire literatuur). Voor een zuivere vergelijking zou het commentaar van Calvijn vergeleken moeten worden met exegeses van Genesis 1-3 door theologen uit de Late Middeleeuwen.

¹³⁸ Zie voetnoot 35.

¹³⁹ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 1:26, CO 23: 25-26.

¹⁴⁰ Calvijn, *Commentaar op Genesis*, 1:27, CO 23: 27; van Veen, *Calvijn*, 169.

5.2. *Sermons sur la Genèse*

860 Na de terugkeer van Calvijn naar Genève, in 1541, preekte hij bijna dagelijks. In de zondagmorgendienst legde hij het Nieuwe Testament uit; en voor de zondagmiddagdienst koos hij meestal een Psalm. Op de werkdagen werden de oudtestamentische boeken behandeld, waaronder ook Genesis.¹⁴¹ Hij richtte zich in zijn preken expliciet tot de hoorders in Genève en hij behandelde de thema's die in die context belangrijk waren.

865 De preken van Calvijn werden door snelschrijvers op papier gezet. Vanaf 1549 heeft de Franse vluchteling Denis Raguenier de preken van Calvijn in steno opgenomen. De aantekeningen werden later met behulp van enkele medewerkers uitgewerkt tot preken op schrift. De preken werden door de diakenen gepubliceerd en onder de Franstalige geloofsgenoten verspreid. Niet alle opgeschreven preken van Calvijn zijn
870 bewaard gebleven. De manuscripten van Raguenier vormden de basis voor de bundels preken die in de zestiende eeuw gepubliceerd zijn. De uitgevers hebben echter de preken niet allemaal voorzien van een datum. Alleen de preken waarvan een 16^e-eeuwse gedrukte uitgave voor handen was, zijn in de negentiende eeuw opgenomen in het *Corpus Reformatorum*.¹⁴²

875 Calvijn preekte van 4 september 1559 tot 18 oktober 1559 over Genesis 1-3 (zie tabel 1), ruim 6 jaar na het verschijnen van de eerste uitgave van zijn commentaar op Genesis. De zogenoemde "*Sermons sur la Genèse*" verschenen in het Frans.¹⁴³ De preken hebben een plaats gekregen in de *Supplementa Calviniana*.¹⁴⁴

¹⁴¹ Moehn, 'Genres', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 205-206.

¹⁴² Moehn, *a.w.*, 206.

¹⁴³ De preken zijn door Dr. Rob Roy McGregor vertaald naar het Engels in 2000. Voor de citaten in dit hoofdstuk zijn zowel de Franse bron als de vertaling gebruikt. *Sermons sur la Genèse, Chapitres 1,1-11,4* (Supplementa Calviniani; vol XI/ I) geredigeerd door Max Engammare en uitgebracht in 2000 door Neukirchen – Vuyn: Neukircher Verlag. Zie ook: De Greef, *Johannes Calvijn, zijn werk en geschriften*, 210-211.

¹⁴⁴ Volgens W. Moehn is het belang van de preken van Calvijn in de 20^e eeuw herontdekt. Zijn preken, welke niet zijn gepubliceerd in de 16^e eeuw, maar alleen als manuscript bewaard zijn gebleven, worden sinds 1936 uitgegeven in de *Supplementa Calviniana*. De 16^e-eeuwse uitgaven van de preken worden opnieuw uitgegeven in de *Ioannis Calvini Opera Omnia Denuo Recognita*. De uitgave van de eerste delen in de afdeling Sermones is op het moment van dit onderzoek nog in voorbereiding. W. Moehn, 'Genres', in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 209.

880

Tabel 1. De preken van Calvijn over Genesis 1-3

Nr.	Datum	Tekstgedeelte
1	4 september 1559	Gen. 1:1-2
2	5 september 1559	Gen. 1:3-5
3	6 september 1559	Gen. 1:6-13
4	7 september 1559	Gen. 1:14-19
5	8 september 1559	Gen. 1:20-25
6	9 september 1559	Gen. 1:26-28
7	18 september 1559	Gen. 1:29-31
8	19 september 1559	Gen. 2:1-6
9	20 september 1559	Gen. 2:7-15
10	22 september 1559	Gen. 2:15-17
11	23 september 1559	Gen. 2:18-21
12	2 oktober 1559	Gen. 2:22-24
13	3 oktober 1559	Gen. 3:1-3
14	4 oktober 1559	Gen. 3:4-6
15	5 oktober 1559	Gen. 3:7-10
16	6 oktober 1559	Gen. 3:11-13
17	7 oktober 1559	Gen. 3:14-16
18	16 oktober 1559	Gen. 3:17-18
19	17 oktober 1559	Gen. 3:19-22a
20	18 oktober 1559	Gen. 3:22-24

Een belangrijk probleem bij het genre van de preken vormt de verhouding tussen het verslag in geschreven vorm en dat wat daadwerkelijk is uitgesproken. De preken zijn stenografische rapportages van Calvijns preken, die zijn overgezet in transcripties.

885 De prediker zelf had niet de tijd om de transcripties te herzien met het oog op publicatie.¹⁴⁵

¹⁴⁵ De Greef, *Johannes Calvijn, zijn werk en geschriften*, 207; J.R. de Witt, 'Introduction', in: J. Calvin (translated into English by R.R. McGregor), *Sermons on Genesis – chapters 1:1 – 11:4*, Edinburgh 2000, XVI.

5.2.1. De mens vóór de zondeval

890 Hoe spreekt Calvijn in zijn preken over Genesis 1-3 over de mens vóór de zondeval? Wat opvalt is dat drie stadia van de mensheid in zijn prekenserie zijn verweven, dat wil zeggen dat Calvijn de stadia niet los bespreekt, maar regelmatig in elkaar over laat lopen of juist stadia overslaat. De drie stadia zijn: de oorspronkelijke situatie van de schepping, de schepping na de zondeval en de uiteindelijke herschepping. Dit
895 maakt het lastig om een scherp, afgebakend beeld weer te geven van Calvijns mensvisie vóór en na de zondeval. Daarom zal in grote lijnen worden weergegeven welk mensbeeld Calvijn schetst op basis van zijn prekenserie over Genesis 1-3, door gezamenlijke thema's te bundelen.

In verschillende preken spreekt Calvijn over de prelapsarische mens. Zo begint hij
900 zijn preek over Gen. 1:26-28 dat God Adam aan het eind van de schepping heeft geschapen, omdat Hij de aarde eerst wilde voorzien van goede dingen en rijkdom; van al wat hij nodig had, voordat Adam geschapen werd.¹⁴⁶ Calvijn maakt hierbij een vergelijking van God met een aanstaande vader, die alles wat het kind behoeft, aanschafft voordat het kind ter wereld komt. Daarmee probeert hij dicht bij de
905 belevingswereld van de hoorders te komen.¹⁴⁷ Dit is een interessant punt, omdat Calvijns beeld van God als een vader die zijn kinderen beschermt en ondersteunt, bedreigd lijkt te worden door het begrip van Gods onveranderlijkheid.¹⁴⁸ Dit wordt echter niet verder uitgewerkt in dit onderzoek.

Calvijn komt met regelmaat terug op het gegeven dat de wereld al voorzien was met
910 al het nodige voor de mens, voordat de mens werd geschapen. Zo zegt hij in zijn preek over Gen. 1:29-31:

915 'Wij hebben geleerd dat, voordat Adam was geschapen, de wereld al gevuld was met goede dingen en dat God die zo verrijkte dat niets ontbrak. Dit was gedaan zodat in de levensbehoefte van de mensen zou worden voorzien en niets voor hen restte dan om te genieten van Gods gulheid, (...)'¹⁴⁹

Dus nadat de aarde volledig was ingericht, is de mens geschapen. Calvijn zag de mens als een nobel schepsel, dat boven alle andere schepsels is gesteld. Hij wilde hiermee zeggen dat de mens een prachtig schepsel is, met zijn schoonheid en

¹⁴⁶ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 54.

¹⁴⁷ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 54, 66 en 68.

¹⁴⁸ C. van der Kooi, *Als in een spiegel: God kennen volgens Calvijn en Barth : een tweeluik*, Kampen 2002, 144.

¹⁴⁹ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:29-31, SC 11/1: 68.

indrukwekkende gaven, die alle zichtbare schepsels te boven gaan.¹⁵⁰ Alleen de
920 engelen staan boven de mens, omdat zij boodschappers zijn van God en van Zijn
directe aanwezigheid genieten. Maar van alle zichtbare dingen evenaart niets de
mens. J. Van Vliet verwoordt Calvijns visie op de nobelheid van de mens als volgt:
'Met andere woorden, ze werden begiftigd met een opvallende, spiegelachtige
reflectie van een aantal van de perfecte eigenschappen van de Schepper.'¹⁵¹
925 In het eerste gedeelte van Genesis 1:26 staat dat God zegt: "Laat Ons mensen
maken." Het lijkt dus een soort overleg dat Hij voert met zichzelf of in zichzelf.
Volgens Calvijn betekent dit niet dat Hij problemen heeft met het scheppen, maar
doet God dit om Zijn oneindige goedheid jegens de mens beter tot uitdrukking te
kunnen brengen. God wil Zijn glorie in de mens laten schijnen. Hij wil een groots
930 werk maken dat groter was dan al het andere van de schepping. Calvijn verwoordt dit
als volgt: '(...), het feit blijft, dat als we alles daarvan vergelijken met de mens, dan
zullen we in de mens veel grootsere en meer volmaakte eigenschappen vinden.'¹⁵²
Wanneer Calvijn spreekt over de prelapsarische mens, schetst hij met enige
regelmaat een zeer positief mensbeeld en gebruikt hij superlatieven om dit tot
935 uitdrukking te brengen. Zo maakt hij bijvoorbeeld een vergelijking met de complexiteit
van de wereld, wanneer hij spreekt over de vele wonderbaarlijke dingen die kunnen
worden aangetroffen in de mens.

In Genesis 2:7^a staat dat het lichaam van de mens gevormd is uit het stof van de
aarde. Volgens Calvijn koos God dit met opzet, want het stof der aarde is zonder eer
940 of waarde, zodat de mens niet trots zal zijn. Dit beeld van de mens is veel minder
positief. Hij wil zijn hoorders erop wijzen dat ze altijd moeten beseffen wat hun
oorsprong is en erkennen dat ze in feite alleen aarde en stof zijn, zoals de Schrift hun
regelmatig vertelt.¹⁵³ Calvijn roept hiermee op tot gepaste nederigheid en dat doet hij
vanaf de preekstoel met regelmaat.

945 Het is niet direct duidelijk of Calvijn het lichaam van de *homo creatus* als onsterfelijk
zag. Calvijn lijkt in zijn preken over Genesis 1-3 geen expliciete stelling in te nemen
over de (on)vergankelijkheid van het lichaam van de mens, terwijl hij dit in zijn
commentaar wel lijkt te doen. Het beeld dat Calvijn in zijn preken schetst over de

¹⁵⁰ Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 25-26.

¹⁵¹ Calvijn, *Institutie*, 1.15.1, OS 3: 173-174; zie ook: Van Vliet, *Children of God*, 104

¹⁵² Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 54-55.

¹⁵³ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15, SC 11/1: 97.

950 vergankelijkheid van het lichaam, bevat een bepaalde mate van ambiguïteit. Aan de ene kant zegt hij dat het prelapsarische lichaam aan *verandering onderhevig* was¹⁵⁴ en dat God een *bederfelijke drager* koos als woonplaats voor de gaven van de Heilige Geest.¹⁵⁵ Dit suggereert sterk dat het lichaam vergankelijk was en dus sterfelijk in de ogen van Calvijn. Aan de andere kant luidt Calvijn in zijn preek over Gen. 2:7-15 een tegenstelling in, die impliceert dat de dood er voor de zondeval nog
955 niet geweest zou zijn, namelijk: 'Toch kwam de dood.'¹⁵⁶ In diezelfde preek geeft deze prediker aan dat Adam niet altijd beneden zou hebben geleefd. Calvijn vergelijkt Adam met een pelgrim, op doorreis naar het eeuwige leven.¹⁵⁷ In zijn commentaar schetste Calvijn een soortgelijk beeld over het leven van de mens op aarde in de oorspronkelijke situatie. In zijn preek over Gen. 3:19-22^a zegt Calvijn
960 tenslotte dat Adam en zijn nakomelingen veroordeeld worden tot de dood, als gevolg van de zondeval:¹⁵⁸ een sterke aanwijzing dat de lichamelijke dood pas bij de *homo peccator* een rol speelde.

In Gen. 2:7^b staat dat God de mens, geschapen uit de modder van de aarde, tot een levend wezen maakte door Zijn adem in te blazen. Volgens Calvijn zou God de
965 intentie hebben gehad om het lichaam tot een woonplaats te maken voor Zijn goede gunst en de gaven van de Heilige Geest, zodat de mens het beeld van God zou dragen.¹⁵⁹ Calvijn gaat in zijn preken serie zeer uitgebreid in op dit beeld van God in de mens en de verschillende aspecten ervan, op basis van Gen. 1: 27. De reformator ziet Jezus Christus als het enige ware beeld van God, waardoor God zich openbaart.
970 Maar als er staat dat de mens geschapen is naar het beeld van God, dan wil dit volgens hem zeggen dat er krachten en gaven in de mens zijn die dienen als tekens dat de mensheid van goddelijke komaf is.¹⁶⁰ Met deze zienswijze ligt Calvijn op één lijn met de visie van de middeleeuwse theologen Petrus Lombardus en Thomas van Aquino, die stelden dat Adam geschapen was *ad imago Dei*, terwijl Christus de
975 *imago Dei* is.¹⁶¹

¹⁵⁴ 'Il ne laisse point d'etre fragile et *muable* et l'a bien montré par experience.' Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15, SC 11/1: 98.

¹⁵⁵ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 62.

¹⁵⁶ 'Or tant y a qua la mort est survenue.' Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15, SC 11/1: 98.

¹⁵⁷ 'Encores qu'Adam ne deust pas tousjours habiter icy bas, si est ce que Dieu ne'll'a point voulu laisser despourveu pour le temps qu'il y devoit estre comme pelerin, (...).' Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15, SC 11/1: 102.

¹⁵⁸ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:19-22a, SC 11/1: 218.

¹⁵⁹ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15 SC 11/1: 97 en 3:19-22a, SC 11/1: 224.

¹⁶⁰ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 57.

¹⁶¹ Van Vliet, *Children of God*, 56.

Eén van de vermogens van het beeld van God in de mens vóór de zondeval was volgens Calvijn dat hiermee onderscheid gemaakt kon worden tussen goed en kwaad. Daarnaast was het mogelijk om God als Schepper te kennen.¹⁶² Volgens Calvijn is de mens geschapen in een natuurlijke zuiverheid en integriteit, waardoor de ziel een wonderlijke voorzichtigheid bezat en niet was gehuld in leugens, hypocrisie en onwetendheid. Er was dus een oprecht verlangen om God te gehoorzamen en plezier te beleven in alles wat goed was, zonder heilloze verlangens die zouden aansporen tot het kwaad. Zo zag Calvijn de mens voor de zondeval, geneigd om te wandelen in heiligheid en in alle gerechtigheid. In de mens waren vele goddelijke gaven, waardoor Gods glorie overal zou schijnen, zowel in het innerlijk als het uiterlijk van de mens.¹⁶³ De mens zou op God moeten lijken. In de mens zou Gods glorie worden aanschouwd als in een spiegel. God heeft de mens ook indicaties ingeprent om beter onderscheid te kunnen maken tussen de mens en de rest van de schepping.¹⁶⁴ Dus door het beeld van God is de mens de kroon op de schepping.

Wat betreft de locatie van het Godsbeeld geeft de reformator – in overeenstemming met de middeleeuwse traditie - aan dat dit beeld niet in het lichaam van de mens zit, maar juist in de ziel. De ziel is het meest waardige en edele deel van de mens. Volgens Calvijn huist in de ziel namelijk het verstand en de wil; dit is veel meer dan wat in het lichaam gevonden kan worden. Het beeld van God strekt zich vanuit de ziel wel uit tot het lichaam, als een accessoire.¹⁶⁵ Doordat God zijn beeld heeft ingeprent in de ziel, heeft de ziel van de mens een permanente, onsterfelijke natuur, zoals de engelen onsterfelijke geesten zijn.¹⁶⁶ Calvijn refereert bij de beantwoording van dit onderwerp aan gangbare inzichten in zijn tijd,¹⁶⁷ waarbij het beeld van God rechtstreeks gerelateerd werd aan het lichaam van de mens. Gods majesteit is in elk gedeelte van de wereld zichtbaar, des te meer denkbaar zou het zijn dat het beeld

¹⁶² Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15, SC 11/1: 97-99.

¹⁶³ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 60.

¹⁶⁴ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 60. Door de vernieuwing van Gods Heilige Geest kan beter herkend en bepaald worden wat het beeld was dat God in Adam had ingeschapen.

¹⁶⁵ 'Que l' image de Dieu est principalement en l'ame, et bien qu'elle ait son estendue jusques au corps comme *accessoire*.' Hierin zit het Latijnse woord *accessus*, dat komt van *accedere* – er bij voegen. Dus de kenmerken van het beeld van God worden vanuit de ziel bij het lichaam gevoegd. Op basis van: Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 58.

¹⁶⁶ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15, SC 11/1: 101-102.

¹⁶⁷ Het valt op aan de preken van Calvijn dat hij meestal geen referenties noemt wanneer hij andere visies ter discussie stelt, in tegenstelling tot zijn commentaar en de *Institutie*. Waarschijnlijk achtte hij deze informatie niet van belang voor zijn hoorders. Bovendien wreekt zich hier het feit dat de preken niet gecorrigeerd werden.

van God zichtbaar is in het lichaam. Echter is dit inzicht volgens Calvijn niet juist, omdat er in het menselijk lichaam geen perfectie te vinden is, zoals het beeld en de conformiteit waarover Mozes spreekt; verre van dat.¹⁶⁸

1005 Calvijn eindigt zijn preek over Gen. 1: 26-28 met een gebed waarin hij het volgende vraagt:

1010 'En laat ons de goede dingen die we van hem hebben ontvangen in onze eerste schepping vergelijken met de dingen die we hebben in onze tijd, zodat we aangespoord worden om te wandelen in angst en nederigheid en onszelf niet te verheffen (...) en mag het Hem zo bevallen om Zijn beeld in ons te herstellen, zodat we ons zullen vastklampen aan Hem en mag alles wat de duivel bewerkstelligt altijd falen om ons van Hem te scheiden of af te keren.'¹⁶⁹

1015 Calvijn wil dat zijn hoorders de situatie van de mens vóór de zondeval vergelijken met de dingen in hun tijd, zodat zij worden aangespoord om te wandelen in angst en nederigheid en niet zichzelf verheffen. Maar ook vraagt hij God om het beeld in de mens te herstellen, zodat ze zich vastklampen aan Hem, waardoor ze niet gescheiden worden van Hem. Beide gebedspunten lopen als een rode draad door Calvijns preken serie over Genesis 1-3.

¹⁶⁸ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 58.

¹⁶⁹ 'Et que cependant nous facions comparaison des biens que nous avons receuz de luy, en nostre creation premiere, avec ce que nous avons de nostre naissance, pour estre par ce moien admonestez de cheminer en crainte et en humilité, et à ne nous point elever (...) Et qu'il luy plaise de reparer tellement son image en nous, que nous ne demandions sinon d'adherer à luy et que tout ce que le diable machine ne nous en puisse jamais separer ne distraire.' Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 67.

1020 5.2.2. *De mens na de zondeval*

Als gevolg van de zondeval veranderde de oorspronkelijke goede orde van de schepping in een ongerijmde deformiteit en ongelijkheid.¹⁷⁰ Welk beeld schetst Calvijn in zijn preken over Genesis 1-3 van de mens na de zondeval en wat veranderde aan de mens ten opzichte van prelapsarische situatie? In diverse preken gaat Calvijn in op de veranderingen aan de mens, die door zijn *vermetelheid* ontiaan is van zoveel goede gaven en voorrechten.¹⁷¹ Volgens Calvijn is zowel de ziel als het lichaam van de mens door de zonden aangedaan. Zo zegt hij in zijn preek over Gen. 3:14-16:

1030 'Want wij hebben er al op gewezen dat de straf voor Adams zonde is, dat we allemaal verdorven zijn, dat er geen deel van onze ziel of onze zintuigen is dat niet is geïnfecteerd door het gif van de zonde en dat we blind zijn in onze onwetendheid, dat de rede dood is in ons, dat we in ons hart vol van kwade wil en opstandigheid zijn, dat we allemaal, in één woord, misvormd en onwaardig zijn om erkend te worden als schepsels van God. Dat, zeg ik, is de primaire straf voor de zonde.'¹⁷²

Zowel Adam als zijn nakomelingen worden gestraft voor de zonden. De mens is misvormd geworden en onwaardig om erkend te worden als schepsel van God. Voor Calvijn is dit de voornaamste straf voor de mens op de zonde. Deze misvorming valt bijvoorbeeld te zien in het feit dat sommige kinderen zwak, blind, gebocheld of 1040 kreupel ter wereld komen, of dat ze ten dode zijn opgeschreven. Vrouwen krijgen miskramen. Volgens Calvijn toont God met deze verminkingen aan dat Zijn zegen die Hij aan de mens heeft verleend in de eerste schepping sterk is verminderd, maar nog niet geheel is uitgedoofd:¹⁷³ 'God straft ons, maar met terughoudendheid.'¹⁷⁴ Het staat voor hem wel vast dat alle ellende die de mens ondergaat, vervloekingen zijn 1045 van God; tekenen van zijn toorn, welke uiteindelijk de dood brengen. Het lichaam van de mens, dat een instrument zou moeten zijn om de ziel te dienen met vreugde, is sinds de zondeval een instrument van de Satan.

¹⁷⁰ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:29-31, SC 11/1: 81 en 2:1-6, SC11/1: 89.

¹⁷¹ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:29-31, SC 11/1: 70 en 3:14-16, SC11/1: 200.

¹⁷² Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:14-16, SC 11/1: 205.

¹⁷³ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 65.

¹⁷⁴ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:14-16, SC 11/1: 206.

De reformator gebruikt ferme taal om de invloed van de zonden te verwoorden. Hij zegt bijvoorbeeld in de preek over Gen. 1:26-28:

1050 'Om zo te zeggen, om oorlog tegen ons te voeren op een zodanige wijze dat alle delen van ons lichaam als een soort wapens zijn van de zonde en de instrumenten die de duivel gebruikt om ons naar de hel te leiden. Alles - handen en voeten, ogen en oren - is verdorven en corrupt.'¹⁷⁵

Volgens Calvijn straft God de zondige mens met enkele duidelijke en zichtbare
1055 tekenen met als belangrijkste doel om nederigheid te wekken en zo de mens te bewegen tot bekering. De tekenen zijn zichtbaar omdat de mens te dom zou zijn om het geestelijke kwaad te begrijpen als er geen spiegel voorgehouden zou worden en er geen uitwendige afbeelding zou zijn.¹⁷⁶

Naast de algemene straffen die de mens worden opgelegd, gaat Calvijn in zijn
1060 prekenserie ook in op wat de specifieke gevolgen van de zondeval zijn voor de vrouw, op basis van Gen. 3:16^a, waarin staat: '*Tegen de vrouw zei Hij: Ik zal uw moeite in uw zwangerschap zeer groot maken; met pijn zult u kinderen baren;*' De vrouw wordt veroordeeld tot een pijnlijke bevalling. Dit is volgens Calvijn niet de volledige straf die Eva ontvangen heeft; de opmerking van Mozes strekt verder.
1065 Vanaf de conceptie ondergaat de vrouw vaak verschillende soorten ziekte, die zij moet dragen als een zware last. Ook de bevalling gaat gepaard met hevige pijnen, waarna er de zorgen zijn voor het voeden van het kind. Dus kortom, alle ellende die de vrouw verdragen moet in het voortbrengen van kinderen, moet gerelateerd worden aan Gen 3:16^a. Opvallend is hoe Calvijn ook deze straf van God
1070 interpreteert. Volgens hem moet de vrouw zich vernederen en zich altijd blijven herinneren dat het Eva was die werd bedrogen en Adam hierbij betrok. Dus vrouwen dienen dit feit te erkennen en hun ellende geduldig te dragen als een tijdelijke straf, zodat alles zal uitwerken ten beste voor hen. Wanneer de vrouw deze straf niet accepteert, zal dit een teken zijn dat de toorn van God op de vrouw zal blijven.¹⁷⁷

1075 Ook gaat Calvijn in zijn preken in op de straf die Adam ontvangt als gevolg van de zondeval, zoals beschreven in Gen. 3:19: '*In het zweet van uw gezicht zult u brood eten, totdat u de tot de aardbodem terugkeert omdat u daaruit genomen bent; want stof bent u en u zult tot stof terugkeren.*' Adam wordt veroordeeld tot zware arbeid

¹⁷⁵ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 60 en 61.

¹⁷⁶ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:29-31, SC 11/1: 70; 3:14-16, SC11/1: 200, 205 en 206.

¹⁷⁷ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:14-16, SC 11/1: 206.

1080 met grote pijn en kwelling.¹⁷⁸ De mens was geschapen om arbeid te verrichten, maar
het werk was niet *zwaar* geweest. Het was als een aangenaam tijdverdrijf. Doordat
de mens gezondigd heeft tegen God, kwam de aarde tegen de mens in opstand.¹⁷⁹
Volgens Calvijn heeft God deze veroordeling niet op alle mensen gelegd, omdat er
veel mensen zijn die niet weten wat het is om te werken en die stagneren in
1085 ledigheid, waarmee ze de straf ontlopen die God heeft uitgesproken over Adam en
zijn hele nageslacht.¹⁸⁰ Calvijn geeft echter niet aan waarom dit onderscheid er is.
Maar hij spoort zijn hoorders wel aan tot werken en wijst ledigheid af. Zo zegt hij in
de preek over Gen. 2:7-15:

1090 'Uit dit gedeelte moeten we opmaken dat aangezien God ons handen en voeten
heeft gegeven, naast onze andere natuurlijke zintuigen en verstand om
vakmanschap te begrijpen, ieder van ons verplicht is om te denken: 'Ik ben niet
gemaakt om te eten en drinken, ik moet een zeker doel dienen.'¹⁸¹

Calvijn lijkt de straf van God op Adam en zijn nageslacht af te zwakken in zijn preek
over Gen. 3:17-18, waarin hij beschrijft hoe God hier omgaat met Adam. God steunt
de mens nog wel, waarmee Hij aantoont dat Zijn gestrengheid niet zo extreem is.
1095 Door de straf zal de mens zich realiseren dat zijn leven niet zo wenselijk is als het
zou zijn geweest wanneer hij niet in zonde zou zijn gevallen.¹⁸²

De zonde heeft dus een grote ongelijkheid teweeggebracht in lichamelijke
mogelijkheden en beperkingen. In zijn preek over Gen. 2:7-15 zegt hij dat de enige
1100 overeenkomst nog is dat God alle mensen heeft geschapen naar zijn beeld. Echter
schijnt dat beeld niet overal in gelijke proporties.¹⁸³ De visie van Calvijn op het beeld
van God in de mens na de zondeval is niet eenduidig. Zo zegt hij het volgende in
zijn preek over Gen. 1:26-28: Door zijn ellendige val zijn we nu ontdaan van dat
beeld.¹⁸⁴ Hier zegt hij dus eigenlijk dat de mens gestript is van het beeld van God,
1105 waarmee het beeld dus volledig van de mens lijkt af te zijn gehaald.¹⁸⁵ Deze

¹⁷⁸ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15, SC 11/1: 106 en 3:14-16, SC11/1: 205.

¹⁷⁹ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:17-18, SC 11/1: 212.

¹⁸⁰ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:17-18, SC 11/1: 215.

¹⁸¹ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15, SC 11/1: 107.

¹⁸² Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:17-18, SC 11/1: 217.

¹⁸³ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15, SC 11/1: 107.

¹⁸⁴ 'Par sa chute miserable, nous en avons esté *despouillez*,' waarmee Calvijn als suggereert dat het beeld van God van de mens is *afgestroopt*; de mens is gevild. Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 59.

¹⁸⁵ Op de achtergrond van deze beschrijving staat wellicht de gedachte van de *Privatio Boni*; het kwaad is een bijverschijnsel (i.e. de ontbering van het goede), want God heeft de mens goed geschapen. Deze gedachte is

beschrijving lijkt tegenstrijdig te zijn aan wat Calvijn even verderop in dezelfde preek verkondigt: 'Wij zijn daarom zo verwijderd uit onze oorsprong, dat het beeld van God niet kan worden gezien in de mens, (...)'.¹⁸⁶ Hiermee lijkt Calvijn aan te geven dat het beeld van God nog wel in de mens aanwezig is, in een latente vorm, maar dat het
1110 niet meer zichtbaar is. In zijn preek over Gen. 3:17-18 zegt Calvijn: '(...) want we hebben het beeld van God uitgewist, die Hij had geplaatst in onze ziel en in ons lichaam.'¹⁸⁷ De wijze van formuleren suggereert dat de mens *actief* het beeld van God heeft uitgewist, in plaats van (*passief*) te zijn ontdaan van de dit beeld. Mogelijk bedoelt Calvijn dat het beeld is uitgewist als gevolg van de zonde, die de mens *actief*
1115 heeft begaan. Tenslotte geeft Calvijn nog een aantal keer aan in zijn preken dat het beeld van God in de mens verloren is gegaan, maar dat er nog wel sporen van dit beeld zijn overgebleven, zoals in de preek over Gen. 1:26-28:

'Toch blijft het een feit dat God alle dingen aan ons heeft onderworpen, na het inprenten van Zijn beeld in ons. Dus nu zullen we altijd een beeld hebben van
1120 wat die eerste schepping was, sinds hij enkele kleine sporen heeft achterlaten van die zegen voor de mens. Hoewel het niet perfect is, zal het gedeeltelijk zo zijn; Hij geeft ons er een voorproefje van, klein als het kan zijn.'¹⁸⁸

Het beeld van God in de mens na de zondeval is een terugkerend thema in Calvijns preken. Het is niet duidelijk op basis van Calvijns preken over Genesis 1-3 wat
1125 Calvijns visie hier precies op is. Is het beeld van God in de mens verwijderd, misvormd, onzichtbaar of in sporen aanwezig? Hij laat een inconsistente visie zien op het beeld van God in mens na de zondeval. Mogelijk zijn de beschrijvingen van Calvijn slechts nuanceverschillen welke door hem onintentioneel zijn aangebracht in zijn preken.

1130 In de middeleeuwen liepen de visies op de impact van de zondeval op het Godsbeeld sterk uiteen, maar waren ze vaak optimistischer dan de visie van Calvijn, met de overtuiging dat de oorspronkelijke gerechtigheid verloren was gegaan, maar dat de onderliggende capaciteit om God te zoeken, te leren kennen en lief te hebben

ook al bij Augustinus te vinden. Op basis van: A.D. Fitzgerald, *Augustine through the ages: an encyclopedia*, Grand rapids 1999, 119.

¹⁸⁶ 'Nous sommes donc tellement eslongnez de nostre origine, que l'image de Dieu ne se peut *contempler* aux hommes qui demeurent en leur nature.' Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 59.

¹⁸⁷ 'Qu'il soit defiguré à cause de nous, pource que nous *avons effacé l'image de Dieu* qu'il avoit mise et en nos ames et en nos corps.' Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:17-18, SC 11/1: 211.

¹⁸⁸ 'Tant y a neantmoins que dieu a déclaré que, comme il nous a assujetti toutes choses, apres avoir imprimé son image en nous, qu'encores maintenant, puis qu'il *a laissé quelque petite trace de cette benediction* aux hommes, que toujours nous verrons ce qui a esté de la premiere creation.' Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1, 67.

1135 is blijven bestaan. Voor Calvijn staat echter vast dat het beeld van God in de mens na de zondeval wezenlijk verschilt van de mens vóór de zondeval, en dat dit beeld wordt gerepareerd door Jezus Christus en wordt vernieuwd door de Heilige Geest.¹⁸⁹ Merkwaardig is dat Calvijn aangeeft dat de mens na de zondeval geen behoefte heeft om te weten te komen wat het beeld van God eigenlijk inhoudt.

1140 'Wat is de mens nu, onderworpen aan de zonde als hij is? Satans slaaf! Een vuilnisbak! Er is slechts duisternis! Er is slechts ongerechtigheid! Er is slechts Gods vloek! *Daarom zullen we geen behoefte hebben om te weten wat het beeld van God is of wat het brengt*, terwijl we nadenken over wat we in de geboorte zijn en hoe we met onszelf hebben geleefd hierbeneden.'¹⁹⁰

1145 Volgens hem heeft de mens van nature geen zin om zich te verdiepen in het beeld van God. Doordat God in Jezus het beeld in de mens herstelt, kan het belang van de gelijkenis die de oorspronkelijke mens had met God, weer begrepen worden.

1150 Calvijn gaat in zijn preken niet uitgebreid in op de dood, het uiterste van alle kwaad, zoals hij dit in zijn commentaar op Genesis noemt. In zijn preek over Gen. 3:19-22^a zegt Calvijn dat Adam en zijn nakomelingen veroordeeld worden tot de dood, als gevolg van de zondeval. De dood is, evenals de ziektes, een teken van vervloeking van de mens. De dood als levenseinde zou tot diepe wanhoop moeten leiden: 'Omdat we verdrukt en gekweld zijn op deze manier, pelgrims in de wereld, met de dood die ons opwacht en met het zien van de open tombe waar we moeten bederven, dan zou dit genoeg moeten zijn om ons te werpen in 's werelds diepste putten van de wanhoop.'¹⁹¹ De ultieme straf die de mens moet ondergaan, zou kunnen leiden tot de vernietiging van de mens. Ondanks deze dreiging van God, laat Hij iets van zijn genade en waardering voor de mens proeven. Calvijn zegt hierover:

1160 'Wanneer over het menselijk leven gesproken wordt op dit punt, dan zijn het graf dat voor ons is klaargemaakt en het bederven van ons lichaam vreselijke dingen. Maar dat soort van de dood, hebben wij gezegd, zou niet langer haar dodelijke kracht hebben, aangezien de mensheid verondersteld was de kop van de slang te verpletteren.'¹⁹²

1165 Volgens de reformator houdt dit ook in dat alle straffen van tijdelijke aard zijn: 'Nu hebben we al gezegd dat alle straffen die op Adam zijn gelegd tijdelijk zijn. Dat

¹⁸⁹ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 63.

¹⁹⁰ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 1:26-28, SC 11/1: 60.

¹⁹¹ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:19-22a, SC 11/1: 218.

¹⁹² Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:19-22a, SC 11/1: 223.

bemoedigt hem al sterk; en ons met hem.¹⁹³ Bij de weinige woorden over de dood die Calvijn richt tot zijn hoorders in zijn preken serie over Genesis 1-3 valt op dat hij veel nadruk legt op de genade in Christus. In Christus is de mens onsterfelijk. Calvijn formuleert dit als volgt:

1170 'Maar laat het ons opbeuren dat we behoren aan onze Heer Jezus Christus en weten dat Hij ons heeft hersteld door Zijn genade, niet alleen tot onze vader Adams eerste staat en integriteit, maar ook tot een betere en meer excellente staat, namelijk die van metgezellen van engelen en erfgenamen van het koninkrijk van de hemel.¹⁹⁴

1175 Dus ook in Calvijns preken over Genesis is een drieslag zichtbaar, waarin na de goede schepping van de mens en diens val, eens de mens zal hersteld worden in een staat die de oorspronkelijke staat overtreft:

1180 'Maar onze situatie in de Heer Jezus Christus is beter dan die gegeven aan onze vader Adam, namelijk dat Hij ons bezielt door zijn Heilige Geest. We hebben niet alleen een ziel voor de ademhaling, maar we hebben ook de hemelse Geest die ons leidt tot een eeuwig leven, wat van God is.¹⁹⁵

¹⁹³ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:19-22a, SC 11/1: 218, 223.

¹⁹⁴ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3:19-22a, SC 11/1: 224.

¹⁹⁵ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 2:7-15, SC 11/1: 98.

Oberman spreekt over drie stadia : 'Throughout the three stages that constitutes the history of mankind – the periods before the fall, after the fall, and after Calvary – (...).' Oberman, *The Harvest of Medieval Theology*, Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism, 127.

5.2.3. *Evaluatie*

Op de preekstoel legt Calvijn accenten, die als een rode draad door zijn prekenserie over Genesis 1-3 lopen. Wat bijvoorbeeld opvalt bij Calvijn is dat hij in zijn preken
1185 meer nadruk legt op hoe het eenmaal zal worden, dan hoe het is geweest vóór de zondeval. Daarbij ligt een sterke focus op Christus en Zijn werk.

De mens vóór de zondeval is een nobel schepsel is, bekleed met goede gaven en boven alle andere schepsels gesteld. Enerzijds schets Calvijn een zeer positief mensbeeld, met gaven en eigenschappen die de andere schepselen ver te boven
1190 gaan en het beeld van God waaruit de goddelijke komaf van de mens blijkt. Anderzijds is hij veel gematigder en benadrukt hij keer op keer de oorsprong van de mens, namelijk de aarde, om zo de overmoedigheid te temperen en de nederigheid te bevorderen, of spreekt hij over de bederfelijkheid van het lichaam. In zijn preken is deze spanning continu voelbaar. Calvijn is niet duidelijk over zijn visie op de
1195 vergankelijkheid van het prelapsarische lichaam. In het beperkte aantal woorden dat hij besteedt aan dit thema neemt hij geen eenduidig standpunt in. Over de onsterfelijkheid van de ziel is Calvijn duidelijk. Hij komt hier regelmatig op terug. Blijkbaar vond hij het belangrijk voor zijn gemeente om meer nadruk te leggen op de onvergankelijkheid van de ziel, omdat dit thema raakt aan het eeuwige leven.
1200 Daarnaast gaat Calvijn in zijn preken vrij uitgebreid in op het beeld van God in de mens, dat huist in de ziel van de mens. Hij gaat hier veel vaker en dieper op in, dan op de uiterlijke kenmerken van de mens. Hij zag de ziel bovendien als het meest waardige deel van de mens, waardiger dan het lichaam en haar uiterlijke kenmerken.

Ook in het beeld dat Calvijn schetst van de mens na de zondeval is een spanning merkbaar. Enerzijds is de mens totaal verdorven en ontdaan van al zijn goede gaven en is ook het beeld van God kwijtgeraakt. Calvijn stelt zelfs dat alles - handen en
1205 voeten, ogen en oren - verdorven en corrupt is, met als uiterste van alle straffen de dood. Aan de dood besteedt Calvijn heel weinig woorden en daarmee wijkt hij af van zijn commentaar op Genesis, waarin hij juist veel aandacht besteedde aan de dood en het verval van het lichaam. Die aandacht zou verbonden kunnen worden aan de middeleeuwse fascinatie voor de dood, maar de preken bevestigen dat beeld dus
1210 niet.

1215 Calvin geeft ook aan dat God met Zijn straffen aantoont dat Zijn zegen die Hij aan de mens heeft verleend in de schepping sterk is verminderd, maar nog niet geheel is uitgedoofd of vernietigd.

1220 Opmerkelijk is de wijze waarop Calvin de straffen, die de mens worden opgelegd als gevolg van de zondeval, interpreteert. Vaak is de straf voor Calvin niet alleen een maatregel ter vergelding van een ongeoorloofde daad, maar veel meer is het een middel om nederigheid te wekken en tot inkeer te komen. Dit inzicht komt regelmatig naar voren in zijn preken. Het lijkt er op dat Calvin dit inzicht bij zijn hoorders wil 'inprenten', door dit in zijn prekenserie veelvuldig te laten terugkeren.

5.3. *Institutio Christianae Religionis*

1225 Het laatste boek dat in deze scriptie wordt geanalyseerd is de
 1230 *Institutie*. Calvijn heeft er zijn leven lang aan gewerkt. De
 eerste uitgave verscheen (in het Latijn) in 1536, gevolgd door
 de herziene edities van 1539, 1543, 1550 en 1559. De eerste
 editie heeft hij grotendeels opgesteld toen hij nog in Frankrijk
 was; tijdens zijn verblijf in Basel heeft hij het werk voltooid.¹⁹⁶
 Het was een publiek getuigenis van zijn keuze voor de
 Reformatie.¹⁹⁷ Deze uitgave was vooral catechetisch van
 aard, met als doel om de inhoud van het evangelie duidelijk te
 maken aan de Franse gelovigen, die - zoals Calvijn schreef -
 1235 hongerden en dorsten naar Christus.¹⁹⁸

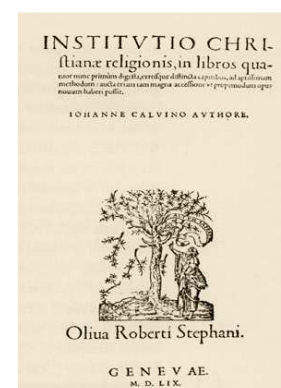

Fig 2. Titelpagina van de *Institutie* (1559). Bron: <http://www.institutiecalvijn.nl>

Kort daarop, in 1539, kwam een nieuwe druk tot stand. Deze editie is grotendeels in
 Basel geschreven en in Straatsburg uitgebracht. Het doel van deze editie was niet
 meer om een beknopte uiteenzetting te geven van het geloof, maar een overzicht te
 bieden van Bijbelse thema's ten dienste van studenten. De tweede editie is een forse
 1240 uitbreiding ten opzichte van de eerste editie.¹⁹⁹ Het werk is gericht aan de
 theologiestudenten en diende zodoende als een hulpmiddel bij zijn colleges.²⁰⁰ Een
 Franse vertaling volgde in 1541. Calvijn vertaalde zelf zijn werk; hij voelde zich diep
 verbonden met het Franse volk dat hij had verlaten toen hij vrijwillig in ballingschap
 was gegaan.²⁰¹ In 1543 verscheen er weer een nieuwe druk in het Latijn, gevolgd
 1245 door een Franse vertaling in 1545. Deze editie was een uitbreiding op de voorgaande
 editie. Een belangrijke aanleiding voor deze editie was de deelname van de
 reformator aan de godsdienstgesprekken en zijn verblijf in Straatsburg van 1538 tot
 1542. In 1550 werd een nieuwe, uitgebreidere editie uitgebracht in het Latijn, gevolgd

¹⁹⁶ W. van 't Spijker, *Teksten uit de Institutie van Johannes Calvijn - gekozen, vertaald en ingeleid door dr. W. van 't Spijker*, Delft 1987, 11-16; H.J. Selderhuis, 'Institutie', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 233; H. van der Belt, *The authority of Scripture in Reformed theology: truth and trust*, Leiden 2008, 16.

¹⁹⁷ W. van 't Spijker, 'Inleiding', in: Johannes Calvijn, *Institutie of Onderwijzing in de Christelijke Godsdienst*, Houten 2009, 11.

¹⁹⁸ Van de eerste editie is geen Franse vertaling bekend, terwijl Calvijn heeft aangegeven dat hij dit werk schreef voor de Franse gelovigen. Dit suggereert dat hij een breder publiek voor ogen zou kunnen hebben gehad. Selderhuis, 'Institutie', in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 234-235.

¹⁹⁹ De tweede, Latijnse editie (1539) bevat bijna drie keer zoveel materiaal als de eerste editie, waarbij o.a. een introductie over een tweevoudige kennis is toegevoegd, namelijk de kennis van God en van zichzelf. Van den Belt, *The authority of Scripture in Reformed theology*, 15-16.

²⁰⁰ Selderhuis, 'Institutie', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 235-236; Calvijn, CO 1, 256.

²⁰¹ Van 't Spijker, *Teksten uit de Institutie van Johannes Calvijn*, 11; van 't Spijker, 'Inleiding', 14.

1250 door een Franse vertaling in 1551.²⁰² De laatste editie van de *Institutie* (en tevens de bekendste) voltooide Calvijn in 1559, 23 jaar na het verschijnen van de eerste editie. Bij deze laatste editie gaf Calvijn aan eindelijk tevreden te zijn over het resultaat.²⁰³ De Latijnse uitgave werd gevolgd door een Franse vertaling in 1560.²⁰⁴ Zowel de uitbreiding van de stof, de verbeteringen in de editie, als ook de nieuwe structuur van het werk maakte deze uitgave feitelijk tot een nieuw boek.²⁰⁵ Calvijn heeft deze editie afgerond in de tijd dat hij ernstig ziek was. Zijn broer Antoine en enkele vrienden hebben hem geholpen bij het gereedmaken voor de pers. Calvijn zag dit werk vooral als een hulpmiddel voor mensen die zich met de theologie wilden gaan bezighouden. Zo zegt hij hierover:

1260 'Mijn bedoeling met dit werk is verder geweest om kandidaten in de heilige theologie zo voor te bereiden en te instrueren voor de lezing van Gods Woord dat zij een gemakkelijke toegang daarin verkrijgen en zonder in hun schreden belemmerd te worden daarin kunnen voortgaan.'²⁰⁶

1265 Zelf had hij geen theologie gestudeerd. De kennis en inzichten die hij heeft opgedaan met zelfstudie wilde hij ter beschikking stellen als hulpmiddel voor het lezen van de Bijbel.²⁰⁷

De *Institutie* is in vele talen vertaald. In het Nederlands is de meest recente vertaling afkomstig van C.A. de Niet (2009) en gebaseerd op de editie van 1559.²⁰⁸ In dit onderzoek zal hoofdzakelijk de laatste editie van de *Institutie* geraadpleegd worden, omdat Calvijn zelf heeft aangegeven dat hij pas over deze editie tevreden was. Op

²⁰² Van 't Spijker, *Teksten uit de Institutie van Johannes Calvijn*, 12 ; Selderhuis, 'Institutie', in: Selderhuis, *Calvijn handboek*, 235-236.

²⁰³ Van 't Spijker, *a.w.*, 12.

²⁰⁴ Van 't Spijker, *a.w.*, 15-16.

²⁰⁵ De laatste editie van de *Institutie* is onderverdeeld in 4 boeken. Het eerste boek beschrijft de kennis van God de Schepper. In het tweede boek wordt de kennis van God als Verlosser in Christus beschreven. Het derde boek gaat over de belijdenis van de persoon en het werk van de Heilige Geest. Het laatste boek beschrijft de uitnodiging van God tot de gemeenschap met Christus. Van 't Spijker, 'Inleiding', 14.

²⁰⁶ J. Calvijn, *Johannes Calvijn aan de lezer*, 34. Zie ook R.A. Muller, *The Unaccommodated Calvin*, 186; Blacketer, 'Commentaren en voorwoorden', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 215.

²⁰⁷ Van 't Spijker, 'Inleiding', 14.

²⁰⁸ De vertaling van De Niet is gebaseerd op de Latijnse tekst van de *Institutie* (1559) in de editie van P. Barth en W. Niesel, *Johannis Calvini Opera Selecta*, vol. III-V, 3e druk, Munchen: Chr. Kaiser (1967-1974). Deze vertaling is de vijfde complete Nederlandse vertaling sinds de verschijning van de *Institutie* in 1559. De eerste vertaling is afkomstig van W. Corsmannus (1650), gevolgd door A. Kuyper (1889), W.J. Wijenberg (1869) en A. Sizoo (1931). Van 't Spijker, *Teksten uit de Institutie van Johannes Calvijn*, 16; C.A. de Niet, 'Verantwoording', in: Johannes Calvijn, *Institutie of Onderwijzing in de Christelijke Godsdienst*, Houten 2009, 30.

1270 deze wijze kan zicht gekregen worden op de grijpte visie van de reformator op de mens.²⁰⁹

In de volgende paragrafen zal beschreven worden wat Calvijns visie is op de mens vóór en na de zondeval op basis van de *Institutie*.²¹⁰

1275

Tabel 2. Paragrafen uit de *Institutie* (1559) die gebruikt zijn in dit onderzoek.

<i>Institutio</i> 1559	<i>Opera Selecta</i> 3 ^a	<i>Calvini Opera</i> deel 2 ^b	Titel van de paragraaf ^c
1.1.1	30-31	31-32	<i>Zonder kennis van onszelf is er geen kennis van God</i>
1.14.2	154	118	<i>De schepping in zes dagen laat Gods goedheid ten opzichte van de mens zien</i>
1.14.20	170-171	131-132	<i>De grootheid en rijkdom van de schepping</i>
1.14.22	172-173	133-134	<i>De beschouwing van Gods goedheid in Zijn schepping moet ons tot dankbaarheid en vertrouwen brengen</i>
1.15.1	173-174	135	<i>De mens is zonder gebrek uit Gods hand voortgekomen; hij mag daarom de Schepper niet de schuld geven van zijn eigen zonden</i>
1.15.2	174-176	135-136	<i>Verschil tussen lichaam en ziel</i>
1.15.3	176-179	136-138	<i>Het beeld van God in de mens</i>
1.15.4	179-181	138-139	<i>Wat het beeld van God werkelijk inhoudt, moeten we afleiden uit hetgeen de Schrift zegt over het herstel van dat beeld door Christus</i>
1.15.5	181-182	139-140	<i>De dwaalleer van de manicheeërs over de ziel als aftakking uit het ween van God</i>
1.15.6	182-184	140-142	<i>De ziel en haar vermogens</i>
1.15.8	185-187	142-143	<i>De vrije wil en de verantwoordelijkheid van Adam</i>
2.1.1	228-229	144-145	<i>Goede en verkeerde zelfkennis</i>
2.1.3	230-231	146-147	<i>De twee belangrijkste problemen met betrekking tot de kennis van onszelf</i>
2.1.5	232-234	148-149	<i>De eerste zonde als erfzonde</i>
2.1.9	238-239	152-153	<i>De zonde tast alles in de mens aan</i>
2.2.2	242-243	186-187	<i>De filosofen stellen hun vertrouwen op de kracht van het verstand</i>
2.2.4	244-246	188-190	<i>De kerkvaders spreken zich in het algemeen minder duidelijk over de vrijheid van de wil uit, maar lijken toch geneigd te zijn deze te aanvaarden. Wat is de 'vrije wil'?</i>
2.2.6	248	190-191	<i>'Werkende' en 'medewerkende' genade?</i>
2.2.10	252-253	193-194	<i>De leer van de vrije wil heeft altijd het gevaar in zich God van Zijn eer te beroven</i>
2.2.12	254-256	195-196	<i>De bovennatuurlijke gaven zijn door de zonde vernietigd en de natuurlijke gaven zijn door de zonde bedorven, maar de mens heeft nog genoeg over van zijn rede om hem te onderscheiden van de redeloze dieren</i>
2.2.13	256-257	196-197	<i>De kracht van het verstand met betrekking tot aardse zaken en de menselijke samenleving</i>
2.2.15	258	198-199	<i>Wetenschap als gave van God</i>
2.2.17	259-260	199-200	<i>Samenvatting</i>
2.3.2	273-274	210-211	<i>Romeinen 3 als bewijs voor de verdorvenheid van de mens</i>
2.3.3	274-275	211-212	<i>Gods genade beteugelt de verdorvenheid soms, zonder haar te zuiveren</i>
2.3.5	277-278	213-215	<i>De mens zondigt noodzakelijk, maar niet gedwongen</i>

^a Joannis Calvinus, *Opera Selecta*. Edited by P. Barth, G. Niesel. Vol. III, *Institutionis Christianae religionis 1559 libros I et II continens*. Munich 1957.

^b *Iohanne Calvino, Institutio 1559*, Vol 02 (bron geraadpleegd in Calvini Opera Database 1.0)

^c C.A. de Niet heeft alle paragrafen van een titel voorzien, naar analogie van de Engelse editie van J.T. McNeill en F.L. Battles.

1280

²⁰⁹ Zie voor een soortgelijke benadering: Van Vliet, *Children of God*, 63.

In dit hoofdstuk worden zowel de brontekst als de vertaling van De Niet als leidraad gebruikt (zie tabel 2). Daarnaast zal mogelijk de Engelse vertaling van Battels worden geraadpleegd, wanneer de verdieping wordt gezocht in de gelaagdheid met verschillende edities.

²¹⁰ De focus van dit onderzoek is zoveel mogelijk gericht op Calvijns mensvisie op basis van Genesis 1-3. Echter is een duidelijke afbakening in de *Institutie* niet goed mogelijk, omdat Calvijn zijn mensvisie veel breder trekt dan alleen het begin van Genesis. Het gevolg is dat de keuzes voor de behandeling of uitsluiting van bepaalde deelonderwerpen uit dit genre niet in alle gevallen expliciet onderbouwd zal zijn.

5.3.1. De mens vóór de zondeval

De leer van Calvijn over de mens zoals beschreven in de *Institutie* kent een bepaalde gelaagdheid, omdat hij een onderscheid aanbrengt tussen de toestand vóór en na de zondeval. In het eerste boek van de *Institutie* wil de reformator nog slechts een
1285 beschrijving geven van de ongerepte natuur van de mens. Volgens Van 't Spijker kost dit de reformator duidelijk moeite en Calvijn 'begeeft zich op meer begaanbaar terrein wanneer hij vaststelt, dat men uit het herstel van de geschonden natuur kan opmaken, hoe deze oorspronkelijk is bedoeld.'²¹¹

1290 Voor Calvijn staat vast dat de aarde en de hemel uit het niets zijn geschapen, *creatio ex nihilo*.²¹² Deze doctrine had in de Middeleeuwen al veel aanhangers, waaronder Bonaventura en Thomas.²¹³ Calvijn legt in de *Institutie* de nadruk op de volgorde van de schepping en in het bijzonder het moment waarop de mens werd geschapen. De
1295 schepping zou volgens hem verdeeld zijn in zes dagen, omdat enerzijds de mensen zich zonder moeite hun leven lang bezig zouden kunnen houden met de beschouwing van de schepping.²¹⁴ Anderzijds heeft God de mens pas geschapen nadat de wereld was geschapen en volledig was 'ingericht' voor de mens.²¹⁵ Dit wordt als volgt verwoord:

1300 'Wat wij juist in deze volgorde binnen de schepping heel goed in het oog moeten houden is de vaderlijke liefde van God jegens het menselijk geslacht. God heeft Adam immers pas geschapen toen Hij de wereld overladen had met een hele voorraad dingen die de mens gebruiken kon. Want als God de mens op een nog onvruchtbare en lege aarde gezet had, als Hij hem het leven gegeven had voordat Hij het licht schiep, zou het erop geleken hebben dat God maar weinig
1305 rekening hield met wat de mens nodig had.'²¹⁶

Calvijn vergelijkt de Schepper met een vooruitziende en zorgzame huisvader, die Zijn wonderlijke goedheid toont aan de mens. Evenals in zijn preken serie spreekt Calvijn

²¹¹ Van 't Spijker, *Teksten uit de Institutie van Johannes Calvijn*, 59.

²¹² 'Creatio non transfusion est, sed essentiae ex nihilo exordium.' Calvijn, *Institutie* 1.15.5, OS 3: 181-182; Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 26. De Latijnse teksten in dit hoofdstuk zijn afkomstig van de *Calvini Opera Database 1.0*. Deze database bevat alle werken van Calvijn in de editie van het *Corpus Reformatorum*.

²¹³ Schreiner, *Theater of His Glory*, 13-15.

²¹⁴ Calvijn bedoelt hiermee dat de ogen van de mens zich slechts kunnen richten op aanschouwing van de rijkdom en veelzijdigheid van de schepping, waarheen ze zich ook wenden. Op basis van Calvijn, *Institutie*, 1.14.2, OS 3: 154.

²¹⁵ Calvijn komt in de *Institutie* met enige regelmaat terug op het gegeven dat de wereld al voorzien was met al het nodige en nuttige voor de mens, voordat de mens zelf werd geschapen, waarmee God Zijn vaderlijke voorzienigheid laat zien. Calvijn, *Institutie*, 1.14.22, OS 3: 172-173.

²¹⁶ Calvijn, *Institutie*, 1.14.2, OS 3: 154.

1310 hier op antropomorfe wijze over God, waarmee hij aansluiting wil vinden bij zijn
doelgroep.²¹⁷ Dus naast het feit dat hij van mening was dat God zich in zijn spreken
en handelen zou aanpassen aan de beperkte vermogens van de mens (i.e. *Accommodatio Dei*) lijkt hij zelf ook een menselijke stijl te gebruiken om aansluiting te
vinden bij de belevingswereld van zijn lezers en hoorders; Calvijn lijkt zichzelf ook te
accommoderen aan zijn doelgroep.

1315 Volgens Calvijn is de mens het allermooiste toonbeeld van Gods schepping. Hij heeft
de mens bekleed met kostbare sieraden en rijke gaven.²¹⁸ Hij geeft twee redenen
aan om in de *Institutie* dieper in te gaan op de schepping van de mens, namelijk:

1. Onder alle werken van God is de mens het meest verheven en in het oog
lopende toonbeeld van Zijn gerechtigheid, wijsheid en goedheid.
- 1320 2. Zuivere en betrouwbare kennis van God kan niet verkregen worden als die
niet wederkerig gepaard gaat met de kennis van de mens van zichzelf.

Deze menselijke zelfkennis is tweeledig. Voor Calvijn is het van groot belang om
eerst te begrijpen hoe de mens bij het begin van de schepping was, dus hoe hij
oorspronkelijk is geschapen, voordat gesproken wordt over de toestand van de mens
na de val:

'We moeten er namelijk voor oppassen dat wij niet alleen maar nauwkeurig
aangeven wat er verkeerd is in de menselijke natuur, want dan zouden we de
indruk kunnen wekken dat wij God als de vervaardiger van die natuur daarvan
de schuld geven.'²¹⁹

1330 Kennis van de oorspronkelijke schepping is dus van belang om de schuld van de
zondeval niet bij God neer te leggen, maar dat de mens zichzelf hiervoor
verantwoordelijk houdt.

De hoogmoed van de mens wordt volgens Calvijn beteugeld doordat deze gevormd
is uit het stof van de aarde.²²⁰ Het zou namelijk niet passend zijn voor de mens om
1335 zich te beroemen op zijn voortreffelijkheid en hoge staat, terwijl deze ten dele uit

²¹⁷ Calvijn, *Institutie*, 1.14.2, OS 3: 154.

²¹⁸ Calvijn geeft hierbij aan dat het zijn bedoeling niet is om uitvoerig over de *schepping van de wereld* te vertellen. Lezers die hier meer over zouden willen weten kunnen volgens hem beter te rade gaan bij Mozes en andere schrijvers die de scheppingsgeschiedenis op een betrouwbare en nauwkeurige wijze beschreven. Calvijn, *Institutie*, 1.14.20. Hij geeft echter in hoofdstuk 15 van het eerste boek wel aan dat hij dieper in wil gaan op de *schepping van de mens*. Hiermee impliceert hij dat zijn aandachtsgebied sterker ligt op de antropologie dan op de kosmologie. Op basis van: Schreiner, 'Schepping en Voorzienigheid', 302.

Calvijn, *Institutie*, 1.14.20, OS 3: 170-171. Dit wordt door Calvijn niet verder uitgewerkt in dit hoofdstuk.

²¹⁹ Calvijn, *Institutie*, 1.15.1, OS 3: 173-174.

²²⁰ De schepping van de mens uit het stof van de aarde staat beschreven in Genesis 2: 7^a.

aarde en stof bestaat.²²¹ Ook in zijn commentaar en preken over Genesis beschrijft Calvijn dat de oorsprong van de mens uit de aarde bedoeld is als een vermaning voor de mens om zich niet te gaan verheffen; als het ware een oproep tot gepaste nederigheid.

1340 Het lichaam dat gevormd is uit de aarde ziet Calvijn als een aarden vat, dat God wilde bezielen en tot een woonplaats maken van een onsterfelijke geest.²²² Het lichaam is in feite niets meer dan een drager van een onsterfelijke geest. De geest van de mens wordt ook wel de ziel genoemd.²²³ De ziel vormt tezamen met het

1345 wezen dat het edelste deel van de mens is.²²⁴ De ziel is dus onsterfelijk. In zijn commentaar op Genesis trekt Calvijn de conclusie dat het lichaam van de mens vóór de zondeval onsterfelijk zou zijn geweest, omdat het vrij was van gebreken. In de *Institutie* beschrijft Calvijn ook dat de mens zonder gebreken uit Gods hand is voortgekomen, maar de gevolgtrekking dat de mens ook vrij van de dood was blijft

1350 achterwege. De stelling over de onsterfelijkheid van het lichaam neemt Calvijn hier dus niet in.²²⁵ Calvijn lijkt in de *Institutie* een veel grotere nadruk te leggen op de ziel en haar eigenschappen dan op het lichaam. Hij geeft aan dat de ziel het belangrijkste deel is van de mens.²²⁶ Dit zou een reden kunnen zijn dat Calvijn niet dieper op het lichamelijke aspect van de mens is ingegaan en zodoende verzwijgt hoe tegen de

1355 (on)sterfelijkheid van de *homo creatus* aankijkt. Ook in de Middeleeuwen leek het accent vooral te liggen op (de onsterfelijkheid van) de ziel van de mens in plaats van op het lichaam. Twee redenen hiervoor kunnen zijn dat de scholastieke theologie weinig belangstelling had voor het lichaam van de mens en dat de focus van de elite, waartoe de theologen en andere denkers behoorden, veel meer gericht was op de

1360 ziel (dat wil zeggen de zekerheid voor na dit leven) in plaats van op het lichaam (dat wil zeggen de zorgen van het dagelijks leven).²²⁷

²²¹ Calvijn, *Institutie*, 1.15.1, OS 3: 173-174.

²²² Calvijn, *Institutie*, 1.15.1, OS 3: 173-174.

²²³ 'Though the two terms while they are used together differ in their meaning, still, when spirit is used by itself, it is equivalent to soul, (...) Those who imagine that the soul is called a spirit because it is a breath or energy divinely diffused into bodies, but devoid of essence, err too grossly, as is shown both by the nature of the thing and the whole tenor of Scripture'; Calvijn, *Institutie*, 1.15.2, OS 3: 175, geciteerd uit: Torrance, *Calvins doctrine of man*, 28.

²²⁴ 'Atque animae nomine essentiam immortalem, creatam tamen intelligo, quae nobilior eius pars est.' Calvijn, *Institutie*, 1.15.1, OS 3: 173-174.

²²⁵ Calvijn, *Institutie*, 1.15.1, OS 3: 173-174.

²²⁶ Calvijn, *Institutie*, 1.15.6, OS 3: 185.

²²⁷ Steneck, *Science and creation in the Middle Ages*, 122; Cameron, *The European Reformation*, 14.

De ziel bestaat volgens Calvijn uit twee belangrijke delen of vermogens, t.w. het verstand en de wil.²²⁸ Dit zijn volgens hem de schitterende gaven waarmee de mens in zijn oorspronkelijke staat boven de schepping uitstak.²²⁹ Door de ziel krijgen alle
1365 delen van het lichaam levenskracht en worden de organen bekwaam en geschikt gemaakt voor hun functies. Het verstand heeft de leiding over het menselijk leven om te bepalen wat er in het leven op aarde gedaan moet worden, maar tegelijk ook om op te wekken tot het dienen van God. Door de wil heeft de mens het vermogen om keuzes te maken, zodat leiding gegeven kan worden aan de begeertes. Op deze
1370 wijze zou de wil geheel en al in overeenstemming zijn met het verstand. Vóór de zondeval bezaten het verstand en de wil de hoogste graad van volkomenheid. Zo zegt de reformator hierover: ‘De delen van de ziel waren stuk voor stuk op zuiverheid en recht aangelegd en het verstand was nog geheel gezond en de wil was vrij om het goede te verkiezen.’²³⁰ De zintuigen van het lichaam waren er op gericht om het
1375 verstand en de wil op de juiste wijze te volgen.

Calvijn is in de *Institutie* niet helemaal helder over de verhouding van de ziel tot het lichaam. Aan de ene kant spreekt hij over het lichaam als de *kerker* van de ziel. Hiermee lijkt Calvijn te impliceren dat de ziel gevangen zit in het lichaam en wacht op de bevrijding.²³¹ Aan de andere kant wordt het lichaam geschetst als een *lemen huis*,
1380 waarin de ziel woont als een zelfstandig wezen,²³² of als een *hut*, waaruit de ziel verhuist nadat de mens sterft.²³³ Hij zegt ook dat het lichaam met de ziel verbonden is en dat de ziel daarin als het ware verblijf houdt, maar dat de ziel niet letterlijk is opgesloten in een bepaalde ruimte.²³⁴ De verhouding tussen het lichaam en de ziel was een fundamentele kwestie in het middeleeuwse denken. Dit had onder andere te
1385 maken met het probleem van het begrijpen hoe het scheppingsproces plaatsvond met de vier elementen.²³⁵ Daarnaast had het ook te maken persoonlijke identiteit van

²²⁸ Als het gaat om de vermogens van de ziel, kiest Calvijn –zoals hij zelf zegt – liever voor een indeling die iedereen begrijpen kan, namelijk het verstand en de wil. Andere indelingen door filosofen, zoals op het gebied van het kennen - de geest, de rede en de fantasie – wijst hij niet af, maar omdat hij vreest voor de complexiteit houdt hij een eenvoudigere indeling aan. Calvijn wil dat iedereen zijn boodschap kan begrijpen; opnieuw komt een accommodatie van Calvijn aan zijn medemens naar voren. Op basis van: Calvijn, *Institutie*, 1.15.6, OS 3: 185.

²²⁹ Calvijn, *Institutie*, 1.15.8, OS 3: 185-187.

²³⁰ Calvijn, *Institutie*, 1.15.8, OS 3: 185-187.

²³¹ ‘Ad haec, nisi animae corporum *ergastulis* solutae manerent superstites,’ Calvijn, *Institutie*, 1.15.2, OS 3: 175. Zie ook Torrance, *Calvin’s doctrine of man*, 26.

²³² Calvijn, *Institutie*, 1.15.2, OS 3: 175; zie ook Torrance, *Calvin’s Doctrine of Man*, 27-28.

²³³ Calvijn, *Institutie*, 3.25.6.

²³⁴ Calvijn, *Institutie*, 1.15.6, OS 3: 185.

²³⁵ Zie voetnoot 78.

de mens.²³⁶ Het is niet precies duidelijk in hoeverre de omschreven verhouding tussen lichaam en ziel van toepassing is op de mens vóór of na de zondeval.

1390 Als drager van Gods beeld is de mens verheven boven alle andere schepselen.²³⁷
Volgens Calvijn is alleen Christus het meest volmaakte beeld van God;²³⁸ hiermee
ligt de reformator op één lijn met Lombardus en Thomas, die stelden dat Adam
geschapen was *ad imago Dei*, terwijl Christus de zelf *imago Dei* is.²³⁹ Het beeld van
God in de mens omvat alle voortreffelijke zaken waarin de natuur van de mens onder
1395 alle soorten levende wezens uitblinkt. Zo beweert Calvijn:

‘Met deze benaming [naar het beeld van God] wordt dus de volkomenheid
aangeduid die Adam bezat toen hij nog in het rijke bezit van het juiste inzicht
was, zijn hartstochten in harmonie met zijn rede waren, al zijn zinnen de juiste
maat hielden en hij door die uitmuntende gaven werkelijk de voortreffelijkheid
1400 van zijn maker liet uitkomen.’²⁴⁰

De belangrijkste locatie van het beeld van God is volgens Calvijn de ziel en haar
vermogens, dus ziet hij dit beeld vooral als geestelijk. Desalniettemin was er geen
enkel deel in het lichaam waarin niet enige vonkjes van dat beeld gloeiden. Dat wil
zeggen dat het beeld van God zichtbaar werd in de uiterlijke kenmerken van de
1405 mens, maar voor Calvijn blijft vaststaan dat het beeld van God van geestelijke aard
is.²⁴¹ Wat betreft de zetel van Gods beeld in de mens ligt Calvijn op één lijn met de
kerkvaders en de laatmiddeleeuwse theologen; er bestond een sterke consensus
over dit onderwerp in de Middeleeuwen. Als het gaat om de doorwerking van het
beeld in het lichaam, dan lijkt Calvijn voort te borduren op de inzichten van
1410 Augustinus, die stelde dat het lichaam kon functioneren als een getuige van het

²³⁶ D. Luscombe, ‘Peter Abelard’s Carnal Thoughts’, in: P. Biller en A.J. Minnis, *Medieval theology and the natural body*, Suffolk 1997, 32.

²³⁷ Calvijn, *Institutie*, 1.15.3, OS 3: 178; zie ook Van Vliet, *Children of God*, 43.

In de Middeleeuwen leefde de vraag of het beeld van God (i.e. *imago Dei*) dezelfde betekenis had als de gelijkenis (i.e. *similitudo*), zoals beschreven staat in Genesis 1:26^a (zie § 3.12). Veel scholastici suggereerden dat het beeld en de gelijkenis niet identiek zijn, waarmee zij afweken van Augustinus, die stelde dat de *gelijkenis* een beduiding was van het *beeld*. Calvijn wijkt af van de visie van de scholastici en grijpt terug op Augustinus, wanneer hij zegt: ‘Het woord ‘gelijkenis’ is er slechts als een nadere verklaring aan toegevoegd.’ Calvijn, *Institutie*, 1.15.3, OS 3: 177.

²³⁸ Calvijn, *Institutie*, 1.15.4, OS 3: 179.

²³⁹ Van Vliet, *Children of God*, 56.

²⁴⁰ Calvijn, *Institutie*, 1.15.3, OS 3, 176-177.

²⁴¹ ‘*Ac quamvis primaria sedes divinae imaginis fuerit in mente et corde, vel in anima eiusque potentiis, nulla tamen pars fuit etiam usque ad corpus, in qua non scintillae aliquae micarent.*’ Calvijn, *Institutie*, 1.15.3, OS 3: 178.

1415 beeld van God.²⁴² Zijn reactie op Thomas, die opmerkte dat wanneer de mens rechtop [i.e. met een omhoog gericht gezicht] loopt, hiermee een spoor van Gods beeld wordt getoond, was dat hij zich tegen dit beeld niet heftig zou verzetten.²⁴³ In de *Institutie* is een soortgelijke reactie van Calvijn vaker terug te vinden. Hij lijkt hiermee op een subtiele wijze aan te geven dat hij de visie niet deelt, maar hij steekt er geen energie in dit grondig te onderbouwen. Desalniettemin heeft hij toch zijn punt gemaakt.

1420 De ongeschonden staat van de mens duurde tot het moment waarop hij zichzelf te gronde richtte, waardoor al het goede dat hij bezat, bedierf. Door die val raakte hij geheel van God los.²⁴⁴ Calvijn geeft zijn lezers mee dat ze moeten onthouden dat de mens direct na de schepping *heel anders* was dan al zijn nakomelingen, die van een gevallen mens afstammen en van hem de erfzonde hebben overgenomen.²⁴⁵ De volgende paragraaf gaat verder in op de gevallen staat van de mens.

²⁴² Van Vliet, *Children of God*, 43.

Calvijn geeft in de *Institutie* aan dat de afstand tussen Calvijn de scholastieke schrijvers alleen maar groter werd naarmate zij verder van de oude schrijvers afwijken. Calvijn suggereert hier dat hij erg veel waarde hecht aan de visie van de kerkvaders. Met enige regelmaat grijpt hij ook terug op hen en in het bijzonder op Augustinus. Calvijn, *Institutie*, 2.2.6, OS 3: 248.

²⁴³ Calvijn reageert in de *Institutie* ook op zijn tijdgenoot Andreas Osiander (1498-1552), een Luthers theoloog, die het beeld van God zonder nader onderscheid zowel op het lichaam als op de ziel betrok. Calvijn is het hier volledig mee oneens en zegt hierover dat Osiander *hemel en aarde vermengt*, dat zo veel wil zeggen als dat hij de chaos compleet maakt, het tegenovergestelde van het scheppingswerk van God. Bij het lezen van de *Institutie* komt duidelijk naar voren dat Calvijn goed op de hoogte was van de visies die tijdgenoten en belangrijke theologen voor zijn tijd hadden. Calvijn, *Institutie*, 1.15.3, OS 3: 176-177; Vgl. Cicero, *De natura deorum*, II.56.140.

²⁴⁴ Calvijn, *Institutie*, 1.15.4, OS 3: 179 en 1.15.8, OS 3: 186-187.

²⁴⁵ Calvijn, *Institutie*, 1.15.8, OS 3: 186-187.

1425 5.3.2. *De mens na de zondeval*

In het tweede boek van de *Institutie* gaat Calvijn dieper in op de gevolgen van de zondeval op de mens. Hij begint over de kennis die de mens van zichzelf dient te hebben. Door vast te stellen wat de mens in de schepping is gegeven, met welke gaven hij bedeed is geweest, zou het besef moeten ontstaan hoe voortreffelijk de
1430 natuur zou zijn geweest, indien hij ongeschonden was gebleven. Tegelijkertijd, zo zegt de reformator, moet voor ogen gehouden worden in welke *deerniswekkende* toestand de mens na Adams val verkeert en welke vermogens hem nu ontbreken. Hierdoor zal alle roem en vertrouwen afvallen en zal er een diepe schaamte over de mens komen, waardoor nederigheid zal volgen.²⁴⁶ Opnieuw spoort Calvijn aan tot
1435 gepaste nederigheid; deze houding of eigenschap liep ook als een rode draad door het genre van de preken.

Als gevolg van de zondeval is de gehele natuurlijke orde in de hemel en op aarde omgekeerd en is het menselijk geslacht geruïneerd.²⁴⁷ Op de gevolgen van de zondeval op het menselijk lichaam gaat Calvijn in de *Institutie* niet of nauwelijks in.
1440 Daarentegen gaat hij zeer uitgebreid in op gevolgen van de zondeval op de geest van de mens. De vraag is nu waarom Calvijn hiervoor kiest. Twee aanwijzingen hiervoor zijn te vinden in de *Institutie* zelf, t.w.:

1445 'In elk geval maken deze en soortgelijke teksten, die overal voorkomen, niet alleen een duidelijk onderscheid tussen de ziel en het lichaam, maar door het woord 'mens' ook voor 'ziel' te gebruiken geven zij te kennen dat de ziel het belangrijkste deel van de mens is.'²⁴⁸

1450 'Ik erken daarom in de eerste plaats dat er vijf zinnen zijn, al spreekt Plato liever van werktuigen. Door middel van deze werktuigen druppelt alles wat zich aan de mens voordoet de algemene gewaarwording als een vergaarbak binnen. [...] Dit alles is waar, althans waarschijnlijk. Maar omdat ik vrees dat deze dingen zo moeilijk zijn dat we er meer last dan gemak van hebben, vind ik dat we er verder geen aandacht aan moeten schenken.'²⁴⁹

²⁴⁶ 'Deinde ut nobis occurrat misera post Adae lapsus nostra conditio, cuius sensus, prostrata omni gloria et fiducia, nos pudore obrutos vere humiliet.' Calvijn, *Institutie*, 2.1.1 en 2 OS 3: 228 en 230.

²⁴⁷ Calvijn, *Institutie*, 2.1.5, OS 3: 232.

²⁴⁸ 'Nam hi certe loci, et similes qui passim occurrunt, non solum manifeste distinguunt animam a corpore, sed hominis nomen ad eam transferendo, praecipuam esse partem indicant.' Calvijn, *Institutie*, 1.15.2, OS 3: 175.

²⁴⁹ Calvijn, *Institutie*, 1.15.6, OS 3: 183-184.

1455 Allereerst geeft Calvijn te kennen dat de ziel het belangrijkste deel is van de mens.²⁵⁰
Waarschijnlijk wil hij zich in de *Institutie* dus met name richten op dit belangrijkste
deel. Bovendien zou het zijn doel ook niet geweest zijn om hier uitgebreid op in te
gaan. Zo zegt Van 't Spijker hierover dat Calvijn zijn theologie omschreef als *doctrina*
salutis, als onderwijs in het heil. Daarmee is volgens Van 't Spijker het karakter van
1460 de inhoud van de *Institutie* bepaald.²⁵¹ De andere reden die de reformator aandraagt
is dat het lichaam en de verschillende aspecten hiervan een te moeilijk onderwerp
vormen voor de lezer om daar dieper op in te gaan, mogelijk omdat zijn doelgroep en
hijzelf hier niet voor opgeleid was. In de Middeleeuwen waren de fysieke gevolgen
van de zondeval nauwelijks onderwerp van discussie. De verklaringen hiervoor zijn al
1465 eerder beschreven. Met het accent op de ziel lijkt de reformator dus de
middeleeuwse traditie te continueren.

De zondeval heeft een grote impact gehad op de ziel van de mens. Alle delen van de
ziel zijn door de zonde in bezit genomen. Zo stelt Calvijn in de *Institutie*: 'De ziel is
1470 echter zo diep weggezonden in de afgrond van de dood, dat zij niet alleen het
slachtoffer is van allerlei kwaad, maar zelfs geen enkel goed meer over heeft'.²⁵²
Calvijn gaat bij de bespreking van dit onderwerp fel in tegen Lombardus. Hij stelt dat
laatstgenoemde zijn grote onkunde onthulde, doordat hij beweerde dat de zetel van
het kwaad zich in het vlees zou bevinden, niet in de letterlijke zin, maar omdat het
1475 kwaad het meest in het lichamelijke aan de dag treedt.²⁵³ Volgens Calvijn zijn juist
het verstand en de wil getroffen door de zondeval.²⁵⁴

Het verstand, dat als taak heeft om onderscheid te maken tussen goede en kwade
dingen en tussen recht en onrecht,²⁵⁵ werd oorspronkelijk beheerst door liefde en
een verlangen tot de waarheid. Echter, door de val is het verblind geraakt en niet
1480 meer in staat om de juiste weg te volgen in het onderzoek van de waarheid. Calvijn
benoemt nog een tweede gevolg van de zondeval voor het verstand, namelijk dat het
heel vaak niet inziet op welke zaken het zich het beste kan richten om zich er in te
verdiepen. Dit gebrek aan prioriteitstelling resulteert in een bespottelijke

²⁵⁰ Bouwsma, *John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait*, 80.

²⁵¹ Van 't Spijker, *'Inleiding'*, 22.

²⁵² Calvijn, *Institutie*, 2.3.2, OS 3: 273-274.

²⁵³ Calvijn, *Institutie*, 2.1.9, OS 3: 238-239 en 2.2.4, OS 3: 245; Vgl. Lombardus, *Sententiae*, II, dist. 25, q.8.

²⁵⁴ Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 90.

²⁵⁵ Calvijn, *Institutie*, 1.15.8, OS 3: 186.

1485 nieuwsgierigheid naar volstrekt onbelangrijke zaken.²⁵⁶ De zuiverheid van het verstand is weggenomen. Desondanks is er nog wel iets overgebleven van het vermogen om zaken te begrijpen en te beoordelen, maar dit kan eigenlijk geen volwaardig verstand meer genoemd worden, want het is zwak en in diepe duisternis verzonken. Calvijn zegt hierover:

1490 'Nu is de rede waarmee de mens onderscheid maakt tussen goed en kwaad en waarmee hij begrijpt en beoordeelt, een gave die bij zijn natuur hoort. Dus kon die ook niet geheel en al vernietigd worden. Eensdeels is zij echter verzwakt en anderdeels door de zonde aangetast, zodat het niets dan een wanstaltige bouwval is wat men er nog van ziet.'²⁵⁷

1495 In de mens na de zondeval lichten nog kleine vonkjes op die laten zien dat hij een redelijk wezen is. Hiermee onderscheidt de mens zich van de redeloze dieren.²⁵⁸

Ook al heeft de mens geen volwaardig verstand meer volgens Calvijn, desondanks lopen de pogingen van het menselijk verstand niet altijd op niets uit. Vooral als het zich richt op de aardse dingen, op dat wat betrekking heeft op en verband houdt met het tegenwoordige leven en de grenzen hiervan niet overschrijdt, bereikt het wel iets.

1500 Calvijn is ook van mening dat het niet zo is dat het verstand niet een beetje zou kunnen proeven van de hogere dingen, van de zuivere kennis van God, de goddelijke wil en de regel om het leven in overeenstemming daarmee in te richten, maar het verstand is nogal slordig in het onderzoeken van de hemelse dingen.²⁵⁹

1505 Calvijn gaat in de *Institutie* in tegen de visie van Duns Scotus, die van mening was dat het verstand en grotendeels ook de wil van de mens nog volkomen ongeschonden waren en dat alleen het lichaam van de mens verdorven was geworden.²⁶⁰

1510 De wil van de mens heeft als taak om te verkiezen en te volgen wat het verstand als goed beoordeeld heeft, maar te verwerpen en verlaten wat het afgekeurd heeft. De wil is door de zondeval in verval geraakt waardoor de mens God niet meer kan liefhebben of gehoorzamen. Calvijn geeft aan dat de wil gevangen zit in de slavernij van de zonde en daardoor zich niet ten goede kan bewegen, laat staan zich erop toe kan leggen. Na de zondeval is de mens dus niet zijn wil kwijtgeraakt, maar de wil is

²⁵⁶ Calvijn, *Institutie*, 2.2.12, OS 3: 255.

²⁵⁷ Calvijn, *Institutie*, 2.2.12, OS 3: 255.

²⁵⁸ Calvijn, *Institutie*, 2.2.12, OS 3: 255.

²⁵⁹ Calvijn, *Institutie*, 2.2.13, OS 3: 257; zie ook Bouwsma, *John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait*, 75.

²⁶⁰ Calvijn, *Institutie*, 2.2.4, OS 3: 245; Joh. Duns Scots, *In Sententias II*, dist. 29, q.1.

1515 gebrekkig geworden.²⁶¹ De wil is beroofd van zijn vrijheid en wordt ofwel naar het kwaad geleid, ofwel kiest daar zelf voor: 'En die verdorvenheid van de menselijke natuur gaat zo ver dat hij zich alleen nog maar op het kwade kan richten en het kwade kan doen.'²⁶²

1520 Als gevolg van de zondeval zijn het verstand en de wil dus sterk aangetast, maar niet geheel vernietigd. Hiermee geeft Calvijn aan dat de mens wel gestraft is door God, maar met terughoudendheid, zoals Calvijn ook al in zijn preken schetste.²⁶³ Calvijns mensvisie is doordrenkt met het beeld dat de mens wel gestraft is voor zijn zonden, maar dat er goede redenen zijn om aan Gods lankmoedigheid toe te schrijven wat de mens nog gelaten is. Want als God de mens niet gespaard zou hebben, dan zou de zondeval geleid hebben tot een totale ondergang van de gehele natuur.²⁶⁴ God heeft 1525 toch nog veel goede zaken voor de menselijk natuur bewaard, nadat de mens van het ware goed beroofd is.²⁶⁵ Gods genade speelt hierin een cruciale rol:

1530 'De voorbeelden die ik bedoel, lijken ons er dus voor te waarschuwen om de menselijke natuur niet als geheel en al verdorven te beschouwen, (...). Hier moeten we ons echter te binnen brengen dat er temidden van de bedorven natuur nog wel ruimte is voor Gods genade; deze zuivert de verdorvenheid weliswaar niet uit, maar houdt haar toch binnen de perken. (...) als de Heere het menselijk begeren zijn eigen gang zou laten gaan: er is geen roofdier dat zo razend tekeer zou gaan, geen rivier zo kolkend en onstuimig dat hij met zoveel kracht zou overstromen.'²⁶⁶

1535 De reformator gaat in de *Institutie* ook in op de in zijn tijd bekende uitspraak dat als gevolg van de zondeval de natuurlijke gaven in de mens bedorven zijn geraakt, maar de bovennatuurlijke gaven van hem weggenomen waren. Deze visie was ontleend aan Augustinus; en onder andere Lombardus heeft zich er bij aangesloten.²⁶⁷ Ook Calvijn stemde hiermee in. Met deze uitspraak wordt onderscheid gemaakt tussen 1540 het begrip van 'aardse' en van 'hemelse' of geestelijke zaken. De mens is ook na de zondeval nog in staat uit te blinken in wereldse zaken, zoals een gezond verstand en sociale instincten. Ten opzichte van de situatie vóór de zondeval zijn de natuurlijke

²⁶¹ Calvijn, *Institutie*, 2.3.5, OS 3: 277-278; zie ook Lane, 'Antropologie', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 316-317.

²⁶² Calvijn, *Institutie*, 2.3.5, OS 3: 277-278.

²⁶³ Calvijn, *Sermons on Genesis*, 3: 14-16, SC 11/1: 206.

²⁶⁴ Calvijn, *Institutie*, 2.2.17, OS 3: 260.

²⁶⁵ Calvijn, *Institutie*, 2.2.15, OS 3: 258.

²⁶⁶ Calvijn, *Institutie*, 2.3.3, OS 3: 275-276.

²⁶⁷ Calvijn, *Institutie*, 2.2.4 en 2.2.12, OS 3: 245 en 255; zie ook Schreiner, *Theater of His Glory*, 66.

gaven in ontaarde vorm achtergebleven. Desalniettemin moeten ze aanvaard worden als geschenken van God.²⁶⁸ Calvijn maakt ook duidelijk dat de mens niet alleen
1545 gestraft werd met het terugtrekken van de natuurlijke gaven, maar in plaats daarvan werden ook ernstige kwalen opgelegd, zoals onkunde.²⁶⁹ Met de bovennatuurlijke gaven doelt Calvijn op het licht van het geloof en de gerechtigheid, die toereikend geweest zouden zijn om het hemelse leven en de eeuwige gelukzaligheid te verwerven. Na de zondeval is de mens beroofd van deze vermogens gerelateerd aan
1550 het begrijpen of gehoorzamen van God. Calvijn gaat hierin zelfs zo ver dat hij stelt dat er *geen spoor* meer te vinden is van alle dingen die gericht waren op het gelukzalige leven van de ziel: dus een totale vernietiging van de geestelijke gaven.²⁷⁰ Calvijn lijkt hierin zichzelf tegen te spreken, doordat hij eerder aan had gegeven dat het verstand van de postlapsarische mens nog een beetje zou kunnen proeven van
1555 de hogere dingen. In vergelijking met Calvijn had Scotus meer vertrouwen in de geestelijke gaven van de mens na de zondeval, doordat hij stelde dat de natuurlijke menselijke neiging tot het goede en tot God niet verminderd is door de overtreding van de eerste mens.²⁷¹

1560 Als gevolg van de zondeval is het beeld van God in de mens afschuwelijk vervormd, maar niet geheel vernietigd of verloren gegaan. Calvijn zegt over deze vervorming het volgende:

1565 'En al geven wij toe dat Gods beeld in hem daardoor *niet geheel en al vernietigd* was, het was toch wel zo *bedorven* dat wat er nog resteert een huiveringwekkende wanstaltigheid is.²⁷² (...) Het beeld van God is dus de ongeschonden en voortreffelijke staat van de menselijke natuur die in Adam schitterde, toen hij nog niet gevallen was. Maar vervolgens is dat beeld zo door de zonde aangetast en *nagenoeg vernield* dat alles wat er na die verwoesting nog overgebleven is, verward, verminkt en besmet geraakt is.²⁷³

²⁶⁸ Cameron, *The European Reformation*, 113.

²⁶⁹ Calvijn, *Institutie*, 2.2.4, OS 3: 245-246.

²⁷⁰ Calvijn, *Institutie*, 2.2.15, OS 3: 258 en 2.2.17, OS 3: 260; zie ook Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 90-92.

²⁷¹ Van Vliet, *Children of God*, 53-54.

²⁷² 'Quare etsi demus, non prorsus exinanitam ac deletam in eo fuisse Dei imaginem, sic tamen corrupta fuit, ut quidquid superest, horrenda sit deformitas.' Calvijn, *Institutie*, 1.15.4, OS 3: 179; zie ook Lane, 'Antropology', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 310.

²⁷³ Ergo, quum Dei imago sit integra naturae humanae praestantia, quae refulsit in Adam ante defectionem, postea sic vitiata et *prope deleta*, ut nihil ex ruina nisi confusum, mutilum, labequum infectum supersit.' Calvijn, *Institutie*, 1.15.4, OS 3: 180-181.

1570 Als het gaat over de staat van het beeld van God in de mens na de zondeval, dan is Calvin niet consistent. Zo spreekt Calvin ook over het beeld van God alsof het volledig door God is uitgewist:

1575 'Toen het hemelse beeld in hem *uitgewist* was, heeft hij dan ook niet als enige de straf moeten dragen dat in plaats van de schone gaven van wijsheid, vermogen tot het goede, heiligheid, waarheid en gerechtigheid, waarmee hij bekleed was geweest, de afschuwelijke kwalen kwamen van onkunde, onvermogen en onreinheid, onwaarachtigheid en ongerechtigheid, maar ook zijn nageslacht heeft hij in diezelfde ellende betrokken en ondergedompeld.²⁷⁴

1580 Desalniettemin is hij er van overtuigd dat er nog wel tekenen zijn overgebleven van het beeld van God in de mens na de zondeval: 'Bij alle verschillen zien wij echter dat er toch nog *een paar tekenen* van het beeld van God *over zijn*, die het menselijk geslacht als geheel onderscheiden van andere schepselen.'²⁷⁵

1585 De inconsistente wijze waarop de reformator spreekt over het beeld van God na de zondeval kwam ook al terug bij de bespreking van zijn preken. Het is in de *Institutie* voor Calvin duidelijk dat het beeld van God in de mens na de zondeval wezenlijk verschilt van de mens vóór de zondeval. Het beeld van God is beschadigd geraakt, maar nog niet volkomen vernietigd. In geval van een volledige vernietiging zou geen spoor of teken zijn overgebleven, maar in geval van een ruïnering blijven nog steeds overblijfsels bestaan.²⁷⁶ Het beschadigde beeld in de mens wordt volgens Calvin 1590 hersteld door Jezus Christus in de herschepping. Hierover is hij in de *Institutie* consistenter. Hij zegt hierover:

²⁷⁴ 'Postquam ergo in eo *obliterata* fuit coelestis imago, non solus sustinuit hanc poenam, ut in locum sapientiae, virtutis, sanctitatis, veritatis, iustitiae, quibus ornamentis vestitus fuerat, teterrimae cederent pestes, caecitas, impotentia, impuritas, vanitas, iniustitia; sed iisdem quoque miseriis implicuit suam progeniem ac immersit.' Calvin, *Institutie*, 2.1.5, OS 3: 233.

²⁷⁵ 'Caeterum in hac diversitate conspicimus tamen *aliquas* imaginis Dei superstites *notas*, quae totum humanum genus ab aliis creaturis distinguant.' Calvin, *Institutie*, 2.2.17, OS 3: 259-260.

²⁷⁶ Van Vliet benoemt in zijn onderzoek naar het beeld van God de verschillende omschrijvingen die Calvin hanteert: 'the likeness of God in humans is *erased, effaced, and obliterated*. In short, the onset of sin was the end of the *imago Dei*.' Van Vliet suggereert hierbij dat Calvin zoekende was naar passende terminologie om het gevolg van de zondeval op het beeld van God te beschrijven, zonder direct aangevallen te worden door de Libertijnen, zoals Anthony Pocquet (die geen enkele capaciteit meer toekende aan de wil van de mens na de zondeval) en de Katholieke theologen, zoals Albert Pighius, (die Calvin zou kunnen verwijten dezelfde doctrine te onderwijzen als de Libertijnen). Van Vliet, *Children of God*, 121-122.

Torrance geeft geen duidelijke verklaring voor de verschillende omschrijvingen die Calvin geeft. Het enige relevante dat hij hier over zegt is: 'Therefore all that is and remains man is perverted - which applies equally to the *imago Dei*, for whatever remains of that is now nothing but *a horrible deformity*.' Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 93.

'De *vernieuwing* van het beeld van God krijgen we *door Christus*, die dan ook de tweede Adam genoemd wordt, omdat Hij ons herstelt in de ware en volkomen rechtschapenheid.²⁷⁷

1595 '(...) namelijk dat het doel van de herschepping daarin ligt dat *Christus ons herstelt* tot het beeld van God.²⁷⁸

Scotus gaat hierin nog iets verder wanneer hij het zo voorstelt dat het herstel van het *imago Dei* geschiedt als God de oorspronkelijke gerechtigheid vervangt door de gerechtigheid van Christus.²⁷⁹

1600 5.3.3. *Evaluatie*

Calvijn heeft zijn hele carrière gewerkt aan de *Institutie*, tot aan de laatste editie in 1559. De afronding van deze editie vond plaats in een tijd van ernstige ziekte, waarbij hij ondersteuning kreeg van familie en vrienden bij het gereedmaken van dit boek. Hij had een uitermate zwakke gezondheid, met als gevolg constante pijn en vermoeidheid. Opvallend is dat Calvijn in de laatste editie van de *Institutie* niet of nauwelijks ingaat op het menselijk lichaam en de gevolgen van de zondeval hierop, terwijl hij, met zijn zwakke gezondheid en het vroegtijdige overlijden van zijn kind(eren) en vrouw, als geen ander de erbarmelijke toestand van de mens na de zondeval heeft kunnen ervaren. Hij laat dus het fysieke aspect van mens vóór en na zondeval en na de herschepping grotendeels achterwege. Een mogelijke reden hiervoor is dat hij de ziel aanzienlijk belangrijker achtte dan het lichaam; hij zag het lichaam als een aarden vat, gevormd uit het stof van de aarde. Bovendien was zijn doel met de *Institutie* het onderwijs in het heil. Daarnaast zou hij, ondanks dat hij de gevolgen van de zondeval aan den lijve heeft ondervonden, weinig kennis van dit aspect hebben gehad, evenals zijn lezers en hoorders. Bovendien lijkt dit onderwerp in de Late Middeleeuwen nauwelijks onderwerp van discussie te zijn geweest, waarmee Calvijn dus aansluit bij deze traditie.

1610
1615
1620 Calvijn vindt het wel belangrijk om dieper in te gaan op de verhouding tussen de pre- en postlapsarische mens. Het doel hiervan is tweeledig: door de gelovige te wijzen op zijn oorspronkelijke, eervolle staat wil hij dankbaarheid genereren en voorkomen dat de indruk gewekt zou kunnen worden dat God de schuld gegeven zou worden van de toestand na de zondeval. Door ze te wijzen op de huidige, ellendige toestand

²⁷⁷ Calvijn, *Institutie*, 1.15.4, OS 3: 179; zie ook Lane, 'Antropologie', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 310.

²⁷⁸ Calvijn, *Institutie*, 1.15.4, OS 3: 180.

²⁷⁹ Van Vliet, *Children of God*, 58.

wil Calvijn hen tot nederigheid stemmen;²⁸⁰ een oproep voor zijn hoorders en lezers die als een rode draad door zijn werken in alle genres loopt. En hoe meer een mens
1625 het besef heeft van de ellendige toestand waarin hij verkeert sinds de zondeval, des te groter wordt zijn zelfkennis ... en zonder zelfkennis geen betrouwbare kennis van God.²⁸¹ Calvijn wil niet dat de gelovige wanhopig zou worden; zijn doel is vooral om aan te sporen tot het zoeken naar het Koninkrijk van God en het gericht zijn op de herschepping van de mens, waarin volgens hem nog een rijkere mate van genade
1630 zal zijn dan in de oorspronkelijke schepping van de mens. Het valt op dat Calvijn de straffen die God de mens heeft opgelegd als gevolg van de zondeval, ook in de *Institutie* vaak 'functioneel' lijkt te interpreteren, dat wil zeggen dat de straffen bedoeld zijn om bijvoorbeeld de mens te beteugelen, nederig te maken en te houden, tot inkeer te brengen of het heil buiten zichzelf te doen zoeken. Hij impliceert
1635 hiermee dat God niet doelloos straft.

Calvijn laat het lichamelijke aspect van de mens in de *Institutie* onderbelicht, maar gaat wel uitgebreid in op de ziel van mens. De ziel, welke is opgebouwd uit het verstand en de wil, is onlichamelijk en onsterfelijk. Vóór de zondeval bezaten het
1640 verstand en de wil de hoogste graad van volkomenheid, waardoor de mens zijn aardse leven goed kon besturen, maar ook kon opklimmen tot God en het eeuwige leven. Als gevolg van de zondeval zijn deze natuurlijke gaven sterk aangetast, maar niet geheel vernietigd, waarmee Calvijn aan lijkt te willen geven dat God nog genadig is geweest bij de straf die hij de mensheid heeft opgelegd: de menselijke natuur moet
1645 niet als geheel verdorven beschouwd worden. Gods genade zuivert de verdorvenheid niet uit, maar houdt haar toch binnen de perken. Met andere woorden, wanneer God niet met terughoudendheid had gestraft, dan was de mensheid volledig verloren geweest.²⁸²

De natuurlijke gaven zijn dus deels gespaard gebleven, maar de bovennatuurlijke
1650 gaven (i.e. de vermogens gerelateerd aan het begrijpen of gehoorzamen van God) zijn volgens Calvijn volledig verloren gegaan. Hij ligt hiermee op één lijn met

²⁸⁰ Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 13.

²⁸¹ Calvijn, *Institutie*, 1.1.1, OS 3: 30; en 2.2.10, OS 3: 252-253.

²⁸² Torrance zegt hierover: 'There is no doubt that Calvin thinks of total corruption and total destruction primarily in a spiritual sense, and as compatible with the fact that God still keeps us in existence, even when we are sinners, with natural gifts from His hand (*Institutie*, 2.2.17). Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, 92.'

Lombardus. Calvin lijkt zichzelf tegen te spreken wanneer hij stelt dat de *homo peccator* nog een beetje zou kunnen proeven van de hogere dingen.

1655 De ziel is volgens Calvin de woonplaats van het beeld van God, waarmee hij aansluiting vindt bij de laatmiddeleeuwse theologen. Calvin stelt echter dat het beeld van God in mens kan doorwerken in het lichaam, waarmee hij juist lijkt voort te borduren op de inzichten van Augustinus en breekt met de visie van bijvoorbeeld Thomas van Aquino. Voor Calvin staat het vast dat het beeld van God, dat in de

1660 uitwendige kenmerken van de mens zichtbaar kan worden, geestelijk van aard is. Als gevolg van de zondeval is dit beeld afschuwelijk vervormd, maar niet geheel vernietigd (evenals de natuurlijke gaven van de mens). De reformator is echter niet consistent in de wijze waarop hij de impact van de zonde op het beeld van God beschrijft. Soms lijkt hij aan te willen geven dat het beeld volledig is uitgewist, maar in

1665 de meeste omschrijvingen laat Calvin blijken dat er nog overblijfsels van het beeld zijn blijven bestaan. De reformator moet niet letterlijk genomen worden, wanneer hij spreekt over een vernietiging van het beeld van God in de mens. Deze taal zou meer zijn gevoel over de drastische natuur van de gebeurtenis aangeven, dan dat het een precieze analyse weergeeft.²⁸³ Het is in ieder geval duidelijk voor Calvin dat de

1670 zondeval de postlapsarische mens als beeld van God wezenlijk heeft veranderd ten opzichte van de prelapsarische mens.

²⁸³ Zie voor een vergelijkbaar inzicht: Milner, *Calvin's Doctrine of the Church*, 37.

6. Conclusies

1675 In overeenstemming met de laatmiddeleeuwse theologische traditie, gaat Johannes Calvin er vanuit dat de aarde en de hemel uit het niets geschapen zijn; *creatio ex nihilo*. Hij is van mening dat God de wereld door Zijn kracht onderhoudt en de orde in de schepping voortdurend beschermt tegen de dreiging van chaos. De mens neemt een bijzondere positie in deze schepping in. In deze scriptie is onderzocht hoe Calvin aankijkt tegen de mens vóór de zondeval (*ante lapsum*), ten opzichte van de mens na de zondeval (*post lapsum*), op basis van Genesis 1-3, aan de hand van drie

1680 verschillende literaire genres, t.w. de commentaren, de preken en de *Institutie*. Zijn visie is vergeleken met de laatmiddeleeuwse posities over dit onderwerp, om vast te stellen bij welke traditionele posities hij zich aansluit en welke hij verwerpt. Opmerkelijk is dat Calvin in de laatste editie van de *Institutie* heeft aangegeven dat hij het belangrijk vindt om dieper in te gaan op de verhouding tussen de pre- en

1685 postlapsarische mens. Hij wil daarmee tot dankbaarheid opwekken en voorkomen dat de indruk gewekt zou kunnen worden dat God de schuld heeft van de toestand na de zondeval, door de gelovige te wijzen op zijn oorspronkelijke staat. Daarnaast wil hij aansporen tot nederigheid door de gelovige te wijzen op zijn huidige, ellendige toestand.

1690 De mens is geschapen nadat God de aarde had voorzien van alle goede dingen en rijkdom. In zijn preken en in de *Institutie* maakt Calvin hierbij een vergelijking van God als een aanstaande Vader, Die alles wat een kind nodig heeft, aanschafft, voordat het kind ter wereld komt. Hij spreekt hier op antropomorfe wijze over God, om aansluiting te vinden bij zijn doelgroep. Calvin lijkt zich te accommoderen aan

1695 zijn lezers, zoals hij ook van mening is dat God zich aanpast aan de beperkte vermogens van de mens. De reformator heeft de overtuiging dat de mens goed is geschapen. Hij gebruikt vaak superlatieven om dit tot uitdrukking te brengen. Zo omschrijft hij in zijn commentaar de mens als een toonbeeld van de wijsheid van de Schepper en de kroon op de schepping. In zijn preken en de *Institutie* spreekt hij

1700 over de mens als een nobel schepsel, dat boven alle schepsels is gesteld. Dit impliceert dat de mens door de Schepper bedeed was met een aantal perfecte eigenschappen. Desalniettemin zag Calvin de staat van de mens voor de zondeval niet als volmaakt, omdat het geen onveranderlijkheid en standvastigheid had. Een volmaakt leven hield Calvin alleen voor mogelijk door Christus, die de mens

1705 vernieuwt tot een hemels leven.

6.1. *Het lichaam van de mens*

Het prelapsarische lichaam was vrij van gebreken. In zijn commentaar concludeert Calvin dat de mens zodoende vrij was van een fysieke dood. Deze zienswijze leefde ook in de Middeleeuwen. Calvin wijkt daarentegen enigszins af van de visie van
1710 Thomas van Aquino, die stelde dat de eerste mensen onsterfelijk waren dankzij Gods bovennatuurlijke werk. Ondanks de onsterfelijkheid van de mens zag Calvin het aardse leven als tijdelijk. De mens zou zijn overgegaan naar een beter leven zonder sterven. Het is opvallend dat Calvin in zijn preken niet expliciet benoemt dat het lichaam van de mens onsterfelijk was in de oorspronkelijke situatie. Mogelijk
1715 achtte hij dit inzicht niet relevant voor zijn hoorders in Genève. In de *Institutie* neemt Calvin geen stelling in over de onsterfelijkheid van het lichaam van de *homo creatus*. Een reden voor dit verschil zou kunnen zijn dat Calvin in zijn commentaar zo veel mogelijk vasthoudt aan een letterlijke lezing van Genesis, in zijn preken een vertaalslag maakt naar het alledaagse leven van zijn hoorders en in de *Institutie* niet
1720 gebonden is aan Genesis en daarom het bespreken van dit onderwerp onvoldoende nodig acht.

Door de zondeval is het lichaam sterk veranderd. Over de consequenties van de zondeval op het lichaam van de mens is niet duidelijk geworden dat hierover
1725 discussie zou zijn geweest in de Late Middeleeuwen. Integendeel, de secundaire literatuur doet vermoeden dat de fysieke gevolgen van de zondeval nauwelijks onderwerp van discussie waren. N.H. Steneck geeft bovendien aan dat de scholastieke theologen niet gewend waren om uitgebreid in te gaan op het menselijk lichaam. Ook Calvin was niet opgeleid in dit onderwerp. Hij heeft daarentegen de
1730 gevolgen van de zondeval aan den lijve ondervonden. Hij had een uitermate zwakke gezondheid, met als gevolg constante pijn en vermoeidheid.

Hij gaat vooral in zijn commentaar in op de impact van de zondeval op het lichaam. Uit dit onderzoek komt naar voren dat hij een pessimistische blik heeft op het postlapsarische lichaam. Het lichaam is misvormd geworden en volledig door de
1735 zonde besmet. In zijn preken zegt Calvin dat alle zintuigen geïnfecteerd zijn door het gif van de zonde. De mens is onwaardig om erkend te worden als schepsel van God. Door de val heeft de mens diverse kwalen en gebreken over zich afgeroepen. De reformator is van mening dat Mozes niet alle kwalen heeft opgesomd die de mens zich op de hals heeft gehaald. Het staat voor Calvin wel vast dat alle ellende die de

1740 mens ondergaat, tekenen zijn van Gods toorn. De opeenhoping van gebreken en kwalen leidt uiteindelijk tot de dood, het uiterste van alle kwaad. Hij stelt vanaf de preekstoel dat het lichaam van de mens, dat een instrument zou moeten zijn om de ziel met vreugde te dienen, sinds de zondeval ter beschikking staat van de satan. Calvijn ziet een duidelijk doel in alle kwalen, namelijk dat het noodzakelijke oefeningen zijn die de mens tot nederigheid aan moeten sporen om het geneesmiddel te zoeken, dat in Christus te vinden is.

1745 Calvijn gaat in zijn preken nauwelijks in op de lichamelijke dood van de mens. Enerzijds acht hij de ziel waardiger dan het lichaam, anderzijds legt hij in zijn preken nadruk op de ziel, omdat dit een onderwerp is van eeuwigheidswaarde. Ook in de 1750 *Institutie* gaat hij niet uitgebreid in op de gevolgen van de zondeval op het lichaam van de mens. Hij vindt dat het lichaam en de verschillende aspecten hiervan een te moeilijk onderwerp vormen voor de lezer om daar dieper op in te gaan. Bovendien beoogt hij een ander doel met de *Institutie*, namelijk – zoals Van 't Spijker zegt – onderwijs in het heil; *doctrina salutis*.

1755

6.2. De ziel van de mens

De ziel van mens omschrijft Calvijn als het onsterfelijke, maar geschapen wezen dat het edelste deel is van de mens. De ziel bestaat volgens hem uit twee delen, namelijk het verstand en de wil. Hij wijkt met deze 'eenvoudige' indeling af van 1760 Augustinus, die ook nog het geheugen als derde deel zag. Calvijn kiest opzettelijk voor deze indeling, omdat dit begrijpelijk is voor zijn doelgroep. Deze benadering is kenmerkend aan Calvijn, omdat hij wil dat ook de 'gewone mensen' zijn boodschap begrijpen. Volgens de reformator waren in de oorspronkelijke schepping alle vermogens en hartstochten van de ziel gezond en werden ze beheerst door het 1765 verstand. In het lichaam van de mens heerste een orde die volledig bij de ongeschonden toestand van de ziel paste. De kern van Calvijns visie is dat er orde en harmonie was in en tussen (elk deel van) het lichaam en de ziel van de mens in de oorspronkelijke situatie. Vóór de zondeval zou de mens ook kunnen opklimmen tot God en het eeuwige leven.

1770

Door de zondeval is echter geen enkel deel van de ziel ongeschonden gebleven. Calvijn noemt enkele gebreken van de ziel: een verschrikkelijke verblindheid van het verstand, opstand tegen God, verkeerde begeerten en hevige neigingen tot het

1775 kwaad. Volgens Calvijn wilde Mozes in weinig woorden duidelijk maken hoeveel de
situatie na de zondeval verschilt van de oorspronkelijke situatie voor de zondeval. De
mens is beroofd van de uitnemende gaven van de Heilige Geest, dat wil zeggen dat
de mens zijn glorie verloren heeft en nu tot alle kwaad geneigd is. In de *Institutie* zegt
Calvijn dat de ziel geen enkel goed meer overheeft. Door de zondeval is het verstand
niet meer in staat om de juiste prioriteiten te stellen en dat resulteert in een
1780 excessieve nieuwsgierigheid. Desondanks stelt hij ook dat wanneer het verstand zich
richt op aardse zaken, het wel resultaat kan bereiken. In de mens na de zondeval
lichten nog kleine vonkjes op die laten zien dat hij een redelijk wezen is.

Door de zondeval kan de wil van de mens God niet meer liefhebben of
gehoorzamen. De mens is zijn wil niet kwijtgeraakt, maar de wil is gebrekkig
1785 geworden. De wil is beroofd van zijn vrijheid. Dus ten opzichte van de oorspronkelijke
situatie zijn de wil en het verstand sterk aangetast, maar niet geheel vernietigd.
Hiermee geeft Calvijn aan dat de mens wel gestraft is door God, maar met
terughoudendheid, zoals Calvijn ook in zijn preken schetste. In vergelijking met
Calvijn had bijvoorbeeld Duns Scotus meer vertrouwen in de geestelijke gaven van
1790 de mens na de zondeval, doordat hij stelde dat de natuurlijke neiging tot het goede
en tot God niet verminderd is door de overtreding van de eerste mens.

6.3. De mens als Gods beelddrager

Over het beeld van God in de oorspronkelijke situatie geeft Calvijn aan dat dit uit het
1795 herstel van de mens beoordeeld moet worden, omdat dit door de zondeval verwoest
is geraakt. Dit impliceert dat de informatie in Gen. 1-3 eigenlijk niet toereikend is om
een goed beeld te schetsen van de mens als beelddrager van God. In een eventueel
vervolgonderzoek naar de geestelijke gevolgen van de zondeval, moeten ook andere
werken van Calvijn betrokken worden.

1800 De reformator ziet Jezus Christus als het enige ware beeld van God, waardoor God
zich openbaart. Maar als er in Genesis staat dat de mens geschapen is naar het
beeld van God, dan wil dit volgens hem zeggen dat er krachten en gaven in de mens
zijn die dienen als tekenen dat de mensheid van goddelijk komaf is. Met deze
zienswijze ligt Calvijn op één lijn met de visie van twee middeleeuwse theologen,
1805 Petrus Lombardus en Thomas van Aquino, die stelden dat Adam geschapen was *ad*
imago Dei, terwijl Christus de *imago Dei* is.

Het beeld van God bevindt zich in de ziel, het meest waardige en edele deel van de mens, waarmee Calvijn aansluit bij de laatmiddeleeuwse traditie. Hij associeert het beeld van God met de orde en harmonie in de mens en een natuurlijke zuiverheid en integriteit. Calvijn ziet het Godsbeeld als geestelijk van aard. Desalniettemin wordt het beeld zichtbaar in de uiterlijke kenmerken van de mens. Er was geen stukje aan de prelapsarische mens waarin niet enige vonken schitterden. In zijn preken stelt Calvijn dat het beeld in het lichaam doorwerkt als een *accessoire*. Deze zienswijze sluit aan bij Thomas, die suggereerde dat het lichaam van God ook deel van het beeld van God uitmaakte. In de mens zou Gods glorie worden aanschouwd als in een spiegel. Dankzij dit beeld is de mens de kroon op de schepping.

In verhouding tot het beeld van God in de prelapsarische mens, is het beeld van God in de postlapsarische mens verwoest. In zijn commentaar op Genesis is Calvijn hier zeer uitgesproken over. De onduidelijke trekken die na de zondeval overgebleven zijn, zijn zo bedorven en verminkt, dat ze als verwoest beschouwd kunnen worden. In zijn preken en de *Institutie* schetst Calvijn een minder helder beeld van de gevolgen van de zondeval op het beeld van God. Enerzijds is het beeld vernietigd, anderzijds zijn er sporen overgebleven. Zijn visie op de overgebleven tekenen van het beeld van God is positiever dan in zijn commentaar. In de *Institutie* geeft hij aan dat de overgebleven tekenen het menselijk geslacht als geheel onderscheiden van andere schepselen. Calvijn moet niet letterlijk genomen worden, wanneer hij spreekt over een vernietiging van het beeld van God in de mens. Deze taal zou meer zijn gevoel over de drastische natuur van de gebeurtenis aangeven, dan dat het een precieze analyse weergeeft. Het is in ieder geval duidelijk voor Calvijn dat de zondeval de postlapsarische mens als beelddrager van God diepgaand heeft veranderd ten opzichte van de prelapsarische mens.

De middeleeuwse visies op de impact van de zondeval op het *imago Dei* liepen sterk uiteen, maar waren vaak optimistischer dan de visie van Calvijn, omdat men in de Middeleeuwen stelde dat de oorspronkelijke gerechtigheid verloren was gegaan, maar dat de onderliggende capaciteit om God te zoeken, te leren kennen en lief te hebben was blijven bestaan. Voor Calvijn staat echter vast dat het beeld van God in de mens na de zondeval wezenlijk verschilt van de mens vóór de zondeval, en dat dit beeld wordt vernieuwd door Jezus Christus en door de Geest van Jezus Christus.

1840 **6.4. Slotconclusie**

Op basis van dit onderzoek kan worden geconcludeerd dat Calvijns visie op de pre- en postlapsarische mens geen sterke verschillen vertoont in de verschillende genres. Integendeel, in de onderzochte genres komen regelmatig dezelfde fundamentele inzichten en visies terug. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat de periode
1845 tussen het eerst en het laatst opgestelde genre beperkt is, namelijk zo'n vijf jaar. Eén van de weinige punten waarop zijn visie verschillend blijkt te zijn, is de omschrijving van de gevolgen van de zondeval op het beeld van God; hij geeft in zijn commentaar aan, dat dit beeld volledig verwoest is, terwijl hij in de andere genres nog ruimte laat voor enige betekenis.

1850 Bij de vergelijking van de literaire genres valt op dat Calvijn verschillende accenten legt. Zo gaat hij in zijn commentaar uitgebreid in op het lichaam van de mens; in de preken gebeurt dit in mindere mate en in de *Institutie* besteedt Calvijn nauwelijks aandacht aan het lichamelijke aspect. Wat betreft de ziel van de mens, is het omgekeerde waarneembaar. In de *Institutie* is dit een centraal onderwerp, terwijl hij
1855 in zijn commentaar veel minder aandacht aan het geestelijke aspect besteedt. Het doel van zijn werken en het beoogde publiek kunnen ten grondslag liggen aan de deze accentverschillen. Het commentaar op Genesis ligt dicht in de buurt van de preken over Genesis. Beide zijn voortgekomen uit een mondelinge voordracht. Ze waren bedoeld om - zoals Calvijn het zelf zei – de kerk van God te dienen. Volgens
1860 Van Veen zat het verschil tussen de preken en de Schriftuitleg bij Calvijn met name in doelgroep. In zijn preken richtte hij zich expliciet tot de hoorders in Genève en behandelde hij de thema's die in die context belangrijk waren, dus lag er een sterkere nadruk op de ziel, omdat dit een onderwerp was met eeuwigheidswaarde. Uitweidingen over concrete gebeurtenissen in het leven van de mensen komen
1865 minder expliciet naar voren in zijn exegese.²⁸⁴ De *Institutie* schreef Calvijn in het bijzonder voor de studenten in de theologie, als hulpmiddel voor het lezen van de Bijbel. Een belangrijk verschil tussen de *Institutie* en het commentaar en zijn preken is dat hij de laatste twee genres niet wilde doorspekken met uitgebreide discussies over theologische dogma's. Dit zou de nadruk van Calvijn op de (onsterfelijkheid) van

²⁸⁴ Van Veen, *Calvijn*, 103.

1870 de ziel in de *Institutie* ten opzichte van de preken en commentaren kunnen verklaren.²⁸⁵

In dit onderzoek is gebleken dat bij Calvijn vaak een somber, enigszins pessimistisch beeld overheerst van de mens na de zondeval, waarbij hij voortdurend de zondige aard van de mens benadrukt. Daartegenover komt Calvijns eerbied voor God sterk naar voren. Hij lijkt steeds op zoek te zijn naar een manier van interpreteren om God passende eer te geven. Als het bijvoorbeeld gaat over de kwalen die de mens zijn opgelegd, dan is Calvijn van mening dat God hiermee aantoonde dat Zijn zegen die Hij aan de mens heeft verleend in de eerste schepping sterk is verminderd, maar nog niet geheel is uitgedoofd: ‘God straft ons, maar met terughoudendheid.’ Want als God de mens niet gespaard zou hebben, dan zou de zondeval geleid hebben tot een totale ondergang van de gehele natuur. Overal in de wereld zijn volgens Calvijn nog tekenen van Gods goedheid te vinden. De straffen die God de mens heeft opgelegd als gevolg van de zondeval ziet hij als ‘noodzakelijke oefeningen’. Hij geeft hier vaak een functionele interpretatie aan, dat wil zeggen dat hij van mening is dat de straffen als doel hebben om de mens te beteugelen, nederig te maken en te houden, tot inkeer te brengen en het heil buiten zichzelf te zoeken.

Uit de analyse van de verschillende genres is gebleken dat Calvijn regelmatig een laatmiddeleeuwse traditie voortzet. Slechts op een aantal punten is er een duidelijke breuk met de periode voorafgaande aan de reformatie. Hij streeft ernaar om de dingen die hem verkeerd lijken, te corrigeren. Hij gaat hierbij altijd bij de Schrift en veelvuldig bij de kerkvaders te rade. Er lijkt zodoende sprake te zijn van een substantiële continuïteit en een selectieve discontinuïteit van de laatmiddeleeuwse traditie met betrekking tot de visie op mens vóór en na de zondeval.

²⁸⁵ Blacketer, ‘Commentaren en voorwoorden’, in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 215.

Samenvatting/ Summary

1895 The oeuvre of the French – Swiss reformer, John Calvin (1509-1564), contains several books that deal with the subjects of creation and fall. He has thought a lot about the first chapters of the Bible. This Master thesis analyses Calvin's view on human beings before and after the fall, based on Genesis 1-3 and places that against the background of medieval tradition. Three different literary genres have been
1900 compared, namely his sermons and commentary on Genesis, and the last edition of the *Institutes*.

It can be concluded from this research that Calvin has a quite positive view of prelapsarian human beings, although he continuously stresses their origin from the dust of the earth. He believes that the initial situation of man was good, but not
1905 perfect, because man was not unchangeable. As a consequence of the fall, creation was deformed. Calvin even suggests that everything in man - hands and feet, eyes and ears – was depraved and corrupted, with the ultimate of all sentences: death.

Calvin's view on pre- and postlapsarian human beings does not differ much between
1910 the different literary genres. It rather shows the same fundamental insights in all the different genres. However, the reformer does place different accents per genre, probably because of his different audiences and the aims of his works. He regularly seems to continue late medieval traditions. Only at some points he seems to break clearly with the period prior to the Reformation. For example, Calvin's view on the
1915 capabilities of the image of God in postlapsarian human beings, is less positive than that of his scholastic predecessors. He has the intention to correct some insights which seem to be inappropriate to him from Scripture, such as the view that the image of God would be located in the body of human beings.

1920

Key words:

Johannes Calvijn, antropologie, mens, lichaam, ziel, beeld van God, Adam, Eva, prelapsarisch, *ante lapsum*, schepping, Genesis, zondaval, postlapsarisch, *post lapsum*, herschepping

1925

Bibliografie

Afkortingen

- 1930 COR *Ioannis Calvini Opera omnia denuo recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrate*, ed. B.G. Armstrong et al. (Geneva: Dro, 1992-)
- CO J. Calvin, *Joannis Calvini Opera quae supersunt omnia*, eds. G. Baum, E. Cunitz, and E. Reuss [Corpus Reformatorum, vol. 29-87] (Braunschweig: Schwetschke, 1863-1900).
- OS J. Calvin, *Joannis Calvini Opera selecta*, eds. P. Barth and G. Niesel (Munich: Kaiser, 1926-1936)
- 1935 SC J. Calvin, *Supplementa Calviniana*, eds. H. Rückert, E. Mülhaupt, and G. Barrois, et al. (Neukirchener Vluyn: Neukirchener Verlag, 1936-). Geredigeerd door M. Engammare en uitgebracht in 2000 door Neukirchen – Vuyn: Neukircher Verlag.

Literatuur

- 1940 Asselt W.J. van (1996)
De erfenis van de Gereformeerde scholastiek
In: Kerk en theologie 46: 126-136
- Baars A. (2009)
Calvijn: Vluchteling en Vreemdeling
Willem de Zwijgerstichting, Enschede
- 1945 Balke W. (1973)
Calvijn en de doperse radikalen
Ton Bolland, Amsterdam
- Balke W., Klok J.C. en Spijker W. van 't (2009)
Johannes Calvijn: zijn leven, zijn werk
Uitgeverij Kok, Kampen
- 1950 Belt H. van der (2008)
The authority of Scripture in Reformed Theology: Truth and Trust
Koninklijke Brill NV, Leiden
- 1955 Berkouwer G.C. (1957)
Dogmatische Studiën – de mens het beeld Gods
Uitgeverij Kok, Kampen
- Biller P en Minnis A.J (1997)
Medieval Theology and the Natural Body
York Medieval Press, Suffolk
- 1960 Bok N. den en Plaisier A. (2005)
Bijna goddelijk gemaakt. Gedachten over de menselijke gerichtheid op God
Boekencentrum, Zoetermeer
- Bouwsma W.J. (1988)
John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait
Oxford University Press, Oxford
- 1965 Burnet R. (2004)
John Calvin and the Sensus Literalis
In: Scottish Journal of Theology 57 p1-13
- 1970 Cairns D. (1973)
The Image of God in Man
SCM Press Ltd., London

- 1975 Calvin J. (1888)
Commentarii in Genesin
 Schwetschke et Filium, Brunsvigae
- Calvin J. (vert. Los S.O.) (1970)
Verklaring van de Bijbel door Johannes Calvijn – Genesis
- 1980 Uitgeverij, De Groot Goudriaan
- Calvin J. (1888)
Commentarorium in Isaiam Prophetam
 Schwetschke et Filium, Brunsvigae
- Calvin J. (vert. Groot W.A. de en Wijnhoud J.F.) (1985)
Verklaring van de Bijbel – De profeet Jesaja Deel 1, hoofdstuk 1-14
- 1985 Uitgeverij Kok, Kampen
- Calvin J. (eds. Barth P. and Niesel G.) (1957)
Opera Selecta - Institutionis Christianae religionis 1559
 Chr. Kaiser, Munich
- 1990 Calvin J. (ed. Mc Neill J.T.; vert. Battles F.L.) (2006)
Institutes of the Christian Religion
 Westminster John Knox Press, Louisville
- Calvin J. (vert. de Niet C.A.) (2009)
Institutie – of onderwijzing in de Christelijke godsdienst
- 1995 Den Hertog, Houten
- Calvin J. (ed. Selderhuis H.J.) (2005)
Calvini Opera Database 1.0
 Instituut voor Reformatieonderzoek, Apeldoorn
- Calvin J. (ed. Engammare M.) (2000)
Sermons sur la Genèse Chapitres 1.1 – 11.4 (Supplementa Calviniani; vol XI/ I)
- 2000 Vuyn, Neukirchen
- Calvin J. (vert. McGregor R.R.) (2009)
Sermons on Genesis, chapters 1:1-11:4
 Versa Press, Inc., East Peoria
- 2005 Cameron E. (1991)
The European Reformation
 Oxford University Press Inc., New York
- Cottret B. en Boersma K. (2005)
Calvijn - Biografie
- 2010 Uitgeverij Kok, Kampen
- Crowther K. M. (2010)
Adam and Eve in the Protestant Reformation
 Cambridge University Press, Cambridge
- Dankbaar W.F. (1959)
Calvin. Sein Weg und Sein Werk
 Neukirchener Verlag, Neukirchen
- 2015 Dempsey Douglass E.J. (1966)
Justification in Late Medieval Preaching: a Study of John Geiler of Keisersberg
 E.J. Brill, Leiden
- 2020 Dubois C-G. (1977)
La conception de l' histoire en France au XVIe siècle (1560-1610)
 A.-G. Nizet, Paris
- Eck J. van (1992)
God, mens, medemens, Humanitas in the theologie van Calvijn
- 2025 Van Wijnen, Franeker

- Fitzgerald A.D. (1999)
Augustine through the Ages: an Encyclopedia,
 2030 Wm. B. Eermans Publishing Company, Grand rapids
- Gamble R.C. (1993)
The Sources of Calvin's Genesis Commentary: A Preliminary Report
 In: ARG 84: 206-221
- Greef W. de (2006)
 2035 *Johannes Calvijn, zijn werk en geschriften*
 Uitgeverij Kok, Kampen
- Hakkenes E. (2009)
Calvijn nam de bijbel niet letterlijk
 In: Trouw, 09/02/09
- 2040 Harrison P. (2007)
The Fall of Man and the Foundations of Science
 University Press, Cambridge
- Helms P. (2004)
John Calvin's Ideas
 2045 Oxford University Press, Oxford
- Hesselink I.J. (1997)
*Calvin's First Catechism: A Commentary, Featuring Ford Lewis Battles's Translation of the
 1538 Catechism*
 Westminster John Knox press, Louisville
- 2050 Holder R. W. (2006)
John Calvin and the Grounding of Interpretation: Calvin's First Commentaries
 Koninklijke Brill N.V., Leiden
- Huijgen A. (2011)
Divine Accommodation in John Calvin's Theology: Analysis and Assessment
 2055 Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Kooi C. van der (2002)
Als in een spiegel: God kennen volgens Calvijn en Barth : een tweeluik
 Uitgeverij Kok, Kampen
- Lane A.N.S. (1999)
 2060 *John Calvin: Student of the Church Fathers*
 T&T Clark, Edinburgh
- Lane A.N.S. (1999)
The sources of Calvin's Citations in his Genesis Commentary
 Continuum International Publishing Group, Edinburgh
- 2065 Lane A.N.S. (1997)
Interpreting the Bible. Historical and Theological Studies in Honour of David F. Wright Apollos,
 Leicester
- Lupton L.F. (1973)
A History of the Geneva Bible, vol. 5, Vision of God
 2070 The Olive Tree Press, London
- McGrath A.E. (1990)
A Life of John Calvin. A Study in the Shaping of Western Culture
 Wiley-Blackwell, Oxford
- 2075 McKim D.K. (2006)
Calvin and the Bible
 Cambridge University Press, Cambridge
- Milner B.J. (1970)
Calvin's doctrine of the Church
 Brill, Leiden
- 2080

- Muller R.A. (2000)
The Unaccommodated Calvin: Studies in the Foundation of a Theological Tradition
 Oxford University Press, New York
- 2085 Neuser W.H. (1994)
 Calvinus Sacrae Scripturae Professor. Calvin as Confessor of Holy Scripture
 William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids
- Neuser W.H. (1971)
 Calvin
 De Gruyter, Berlin
- 2090 Neuser W.H. en Armstrong B.G. (1997)
Calvinus Sincerioris Religionis Vindex: Calvin as Protector of the Purer Religion
 Sixteenth Century Journal: 53—67
- Oberman H.A. (1962)
Harvest of Medieval Theology: The Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism
 William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids
- 2095 Parker T.H.L. (1986)
Calvin's Old Testament Commentaries
 T&T Clark, Edinburgh
- Parker T.H.L. (1995)
Calvin: an Introduction to his Thought
 Presbyterian Publishing Corpor, Cambridge
- 2100 Parker T.H.L. (2007)
John Calvin: A Biography
 Westminster John Knox Press, Louisville
- 2105 Peter R. en Gilmont J.F. (1991)
Bibliotheca Calviniana - les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle (vol. 2)
 Librairie Droz, Genève
- Potter Engel M. (2002)
John Calvin's Perspectival Anthropology
 Wipf & Stock Publishers, Atlanta
- 2110 Potter G.R en Greengrass, M. (1983)
John Calvin
 Palgrave Macmillan, New York
- Schippers J.A. (eindredacteur) (2009)
Congresbundel - Calvijn op scherp
 Op: www.christenunie.nl/k/n/n7104/.../Bundel-Calvijn-op-Scherp.html
- 2115 Schreiner S.E. (1991)
Theater of His Glory: Nature & the Natural Order in the Thought of John Calvin
 Baker Books, Michigan
- 2120 Schümmer L. (1996)
L'homme, image de Dieu: Le corps, temple du Saint-Esprit dans la synthèse biblique de Calvin
 In: La Revue Réformée 47, no.191: 63-82
- Selderhuis H.J. (red.) (2008)
Calvijn Handboek
 Uitgeverij Kok, Kampen
- 2125 Selderhuis, H.J. (2005)
Wie was Calvijn
 op: <http://www.500jaarcalvijn.nl/index.php?paginaID=11>
- 2130 Selderhuis H.J. (2004)
Calvinus Praeceptor Ecclesiae
 Librairie Droz, Genève

- Shih S-Y. (2004)
 2135 *The Development of Calvin's Understanding of the Imago Dei in the Institutes of the Christian Religion from 1536 to 1559*
 Ruprecht Karls University, Heidelberg
- Spijker W. van 't (2001)
 2140 *Calvin. Biographie und Theologie*
 Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Spijker W. van 't (1987)
 2145 *Teksten uit de Institutie van Johannes Calvijn - gekozen, vertaald en ingeleid door dr. W. van 't Spijker*
 Meinema, Delft
- Stauffer R. (1978)
Dieu, la création et la Providence dans la prédication de Calvin
 Peter Lang, Bern
- Stauffer R. (1973)
 2150 *In principio: Interprétations des premiers versets de la Genèse*
 Études augustiniennes, Paris
- Steinmetz D.C. (1968)
Misericordia Dei – The Theology of Johannes von Staupitz in its Late Medieval Setting
 E.J. Brill, Leiden
- 2155 Steinmetz D.C. (1995)
Calvin in Context
 Oxford University Press, New York
- Steneck N.H. (1976)
 2160 *Science and Creation in the Middle Ages - Henry of Langenstein (d.1397) on Genesis*
 University of Notre Dame Press; London
- Torrance T.F. (1949)
Calvin's Doctrine of Man
 Lutterworth press, London
- 2165 Veen M. G.K. van (2006)
Calvijn
 Uitgeverij Kok, Kampen
- Van Vliet J. (2009)
Children of God : the Imago Dei in John Calvin and his context
 Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- 2170 Wallace R.S. (1988)
Calvin, Geneva and the Reformation. A Study of Calvin as Social Reformer, Churchman, Pastor and Theologian
 Scottish Academic, Edinburgh